

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
BALTU VALODU KATEDRA

ANDRA KALNAČA

DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU FUNKCIONĀLĀ
SISTĒMA LATVIEŠU VALODĀ

Disertācija
filoloģijas doktora grāda iegūšanai

Rīga 1996

SATURS

Ievads.....	4
1. Laika kategorija latviešu gramatikās.....	14
2. Darbības vārda laika formu nozīmes potenciālais / rezultatīvais saturs.....	33
2.1. Vienkāršā tagadne ar vienkāršās nākotnes nozīmi.....	36
2.2. Saliktā nākotne ar saliktās tagadnes nozīmi.....	38
2.3. Vienkāršā tagadne vienā teikuma daļā ar citas teikuma daļas laika nozīmi.....	40
2.4. Vienkāršās laika formas ar salikto laika formu nozīmi.....	41
2.5. Vienkāršās nākotnes un saliktās nākotnes modāls lietojums.....	45
2.6. Laika vispārinājums.....	48
2.7. Vēstījuma laiki.....	51
3. Darbības vārda laika formu nozīmes implicītais / eksplīcītais saturs.....	56
3.1. Darbības vārda laika formu polisēmija.....	57
3.2. Darbības vārda laika formu sinonīmija.....	59
3.2.1. Primārās un sekundārās nozīmes sakritums.....	61

3.2.2. Sekundāro nozīmju sakritums.....	63
3.2.3. Primāro nozīmju sakritums.....	67
3.2.4. Laika formu sinonīmija un valodas stils.....	71
4. Darbības vārda laika formu funkcionālās sistēmas lokalizācijas / nelokalizācijas aspekts	75
4.1. Laika lokalizācija.....	78
4.1.1. Pagātnes - tagadnes opozīcija.....	81
4.1.2. Tagadnes - nākotnes opozīcija.....	84
4.1.3. Rezultatīvitate.....	85
4.2. Laika nelokalizācija.....	87
4.2.1. Teikuma priekšmets un laika nelokalizācija.....	88
4.2.2. Izteicējs un laika nelokalizācija.....	88
4.2.3. Papildinātājs un laika nelokalizācija.....	91
4.2.4. Apstāklis un laika nelokalizācija.....	94
Nobeigums.....	95
Saīsinājumu un apzīmējumu saraksts.....	98
Literatūra.....	100
1. Avoti un to saīsinājumi.....	102
2. Teorētiskā literatūra un tās saīsinājumi.....	105

IEVADS

Laiks un tā izpratne ir viena no interesantākajām problēmām gan filozofijā , gan literatūrzinātnē , gan valodniecībā . Jo laiks - objektīva universāla parādība , kas eksistē neatkarīgi no cilvēka apziņas jeb apriori [Sūna , Oļševskis , 141] . Cilvēka apziņā esošais laiks ir subjektivizēts , t.i., tā izpratne un iedalījums ir cilvēka paša esamības nosacīts . Filozofijā , literatūrzinātnē vairāk tiek pētīts laika atspoguļojums cilvēka apziņā un domāšanā - kā objektīvā pasaule , objektīvais laiks pārtop subjektīvā pasaulē un laikā , kas ir cilvēka paša postulēts . Valodniecībā tiek apzināta cilvēka pasaules uztveres nosacītā laika izpausme valodā - kā leksikā , tā gramatikā .

Valodnieciskajā literatūrā var sastapties ar diviem pretrunīgiem viedokļiem par objektīvā un subjektīvā , resp., gramatiskā laika attieksmēm¹ :

1) nedrīkst saistīt gramatisko laiku un objektīvo laiku - tiem nav nekāda sakara ;

2) gramatiskais un objektīvais laiks ir mijiedarbībā , t.i., gramatiskais laiks sakņojas objektīvajā , kaut tā izpausme valodā ir netieša (caur cilvēka apziņas subjektivizāciju) . Tāds princips ievērots arī šinī pētījumā .

¹ Skat . Budagovs , ODEG , 395 .

Visi valodas līmeņi nav vienādi cieši saistīti ar realitāti . Apkārtējās pasaules iespaidi , to izpratne un vērtējums vispirms parādās leksikā . Paralēli tie tiek fiksēti un eksistē netieši kategoriālu gramatisko formu jeb paradigmu veidā .

Tā arī subjektivizētā laika izpratne valodā izpaužas gan leksiski (piemēram , lietvārdi *rīts* , *vakars* , *nedēļa* u.c. , apstākļa vārdi *tūlīt* , *vēlāk* , *šodien* u.c.) , gan gramatiski - kā darbības vārda laika kategorija . Turklāt darbības vārda laika formas ieņem īpašu vietu laika izteikšanas līdzekļu vidū , jo tās teikumā ir galvenās predikativitātes izteicējas [Sļusareva , 120] .

Latviešu valodā darbības vārda laika kategoriju veido formu sistēma , kas apzīmē darbības attieksmi pret runas momentu (absolūts laiks) vai darbības laiku (relatīvs laiks) . Attieksmē pret runas momentu šķir trīs laikus - tagadni , pagātņi , nākotni . Ikvienam darbības vārdam katrā laikā iespējamas divas formas - vienkāršā un saliktā . Tātad laika kategorijā ietilpst sešas laika formas [MLLVG , 583 - 584] . Tomēr darbības vārda laika kategorija nav ierobežojama tikai ar šīm sešām formām vien . Katrai no tām , funkcionējot valodā , izveidojušās vairākas nozīmes , kas palīdz attēlot apkārtējās pasaules realitāti un kas parādās teikumā atkarībā no satura , ko vēlas izteikt teksta autors . Redzams arī , ka laika formu nozīmju realizācija parasti ir saistīta ar dažādiem faktoriem - leksiskiem (ja teikumā ir nepieciešami noteikti apstākļa vārdi vai citi vārdi) , semantiskiem (ja svarīga ir darbības vārda leksiskā nozīme) , sintaktiskiem (ja

laika formas nozīme ir saistīta ar noteiktu teikuma vai tā daļas uzbūvi), stilistiskiem (ja laika formas nozīme ir ierobežota noteiktā valodas stilā). Tātad darbības vārda laika kategorija savā izpausmē iziet ārpus morfoloģiskas kategorijas ietvariem, un tāpēc nepieciešams tai atrast plašāku teorētisku skaidrojumu.

Visu sešu laika formu nozīmju kopums disertācijā tiek uzskatīts par darbības vārda laika formu funkcionālo sistēmu. Tā ir sistēma, kas raksturo formālo valodas līdzekļu, resp., laika formu funkcionēšanu atkarībā no izsakāmā satura [Šlusareva, 22]. Disertācijā pētītas tikai darāmās kārtas īstenības izteiksmes laika formas; nav analizētas tās īstenības izteiksmes laika formas, kas tiek izmantotas citās izteiksmēs, kā arī tās, kuru nozīme noteiktā kontekstā robežojas ar citām darbības vārda izteiksmēm. Protams, ka darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma plašākā izpratnē ietver arī ciešamās kārtas un dažādu izteiksmju laika formas, tomēr šīs sistēmas centrs ir darāmās kārtas īstenības izteiksmes formas. Parējās laika formas jau ietilpst perifērijā, jo tām laika izteikšana vairs nav primārais uzdevums, svarīgāka ir vai nu darbības subjekta esamība / neesamība, vai nu darbības realitāte / ierealitāte. Lai būtu iespējams pilnīgāk atklāt laika kategorijas būtību, kā arī lai nezustu iecerētā pētījuma struktūra, ir norobežots pētījamo formu apjoms, ņemot vērā to, ka perifēro laika formu pētīšanā izmantojama tā pati lingvistiskā metode, kas šinī pētījumā.

Darbības vārda laika formu funkcionālajā sistēmā šķiramas divas nozīmju grupas:

- 1) laika formu primārās nozīmes ;
- 2) laika formu sekundārās nozīmes .

Laika formu **primārā** nozīme ir tā , kuru var konstatēt bez jebkāda konteksta un kurai nav specifiskas modālas ² vai emocionālas nokrāsas :

- 1) vienkāršajai tagadnei - darbība , kas notiek izteikuma momentā ;
- 2) vienkāršajai pagātnei - darbība , kas notikusi pirms runas momenta , resp., pagātnē ;
- 3) vienkāršajai nākotnei - darbība , kas notiks pēc runas momenta , resp., nākotnē ;
- 4) saliktajai tagadnei - pagātnē notikušas darbības rezultāts tagadnē ;
- 5) saliktajai pagātnei - pagātnē notikušas darbības rezultāts pagātnē ;
- 6) saliktajai nākotnei - nākotnē notiekošas darbības rezultāts nākotnē .

Šīs ir tās nozīmes , par kurām parasti runā laika kategorijas kā morfoloģiskas kategorijas sakarā un kuras var saukt par

² Modalitāte disertācijā tiek izprasta kā jēdzieniska kategorija , kas ar dažādiem gramatiskiem un leksiskiem līdzekļiem izsaka runātāja attieksmi pret izteikuma saturu , skat . Ahmanova 1 , 237 .

paradigmātiskām pretstatā pārējām laika formu nozīmēm, kuras nosaka konteksts. Par **sekundārām** jeb sintagmātiskām ir saucamas laika formu nozīmes, kas atklājas teikumā un izriet no teksta autora komunikatīvā mērķa. Disertācijā analizētās laika formu nozīmes ņemtas no divām nozīmīgākajām latviešu valodas gramatikām - J. Endzelīna "Latviešu valodas gramatikas" [Endzelīns, 964 - 971] un "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas" [MLLVG, 585 - 600].

Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma disertācijā pētīta, izmantojot funkcionālo metodi. Šādas metodes lietojums ir pirmreizīgs latviešu valodniecībā. Funkcionālā metode izvēlēta tāpēc, ka tā ir lietderīga, konstatējot un analizējot dažādu valodas līdzekļu mijiedarbību darbības vārda laika formu nozīmes realizācijā.

Funkcionālās metodes priekšrocība ir tā, ka lingvistiskā analīze virzīta no gramatiskās formas semantikas uz tās izteikšanas līdzekļiem, resp., izejas punkts ir formas nozīme [Preislērs, 5]. Tradicionālajā gramatikā lingvistiskajai analīzei ir pretējs virziens, primārais ir pati gramatiskā forma un tās veidošana. Formas semantika tiek aprakstīta, neņemot vērā konteksta lomu nozīmes radīšanā. Tātad abām pieejām ir atšķirīga pētīšanas ievirze. Tradicionālajai gramatikai tā ir sistēmiski diferencējoša, bet funkcionālajai gramatikai - integrējoša. Tāpēc funkcionālajā gramatikā pētīšanas objekts ir funkcionāli semantiskas kategorijas - temporalitāte, aspektualitāte, modalitāte u.c. Tās ir kategorijas, kas reprezentē

dažādu tādu valodas līdzekļu sistēmu , kuri ir mijiedarbībā , veicot noteiktas semantiskas funkcijas [Bondarko 2 , 8] .

Tāpat funkcionālā metode ļauj traktēt plašāk arī darbības vārda laika kategoriju , neierobežojot to tikai morfoloģijā . Darbības vārda laika kategorijas galvenā semantiskā funkcija ir izteikt temporalitāti - cilvēka laika izpratni valodā konteksta nosacītu kategoriālu formu veidā . Šādā izpratnē arī darbības vārda laika kategorija ir funkcionāli semantiska kategorija .

Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma disertācijā aprakstīta , izmantojot arī opozīciju metodi ; laika formu nozīmes pētītas ar dažādu privatīvu opozīciju palīdzību ³ . Galvenais opozīciju princips , kas izmantots disertācijā , ir šāds :

Marķētais loceklis	-	Nemarķētais loceklis
(tāds , kam ir		(tāds , kam nav
šķirējpazīme)		nav šķirējpazīmes)
A	-	ne - A

Šīm opozīcijām ņem vērā laika formu nozīmi , ne formālo izteiksmi . Tāpēc opozīcijas nosakāmas tikai kontekstuālā analizē .

³ Par opozīciju metodi laika kategorijas izpētē tuvāk skat. Bončeva - Deredžana .

Opozīciju realizācija ir paradigmātiska primārajām nozīmēm un sintagmātiska sekundārajām nozīmēm .

Ja laika formas nozīmei nav ne A pazīmes , ne ne - A pazīmes , tad tā ir opozīcijas neitralizācija . Laika formu nozīmju opozīciju neitralizācija latviešu valodā parasti izpaužas kā abu pazīmju (A un ne - A) apvienojums .

Apkopojot iepriekš minēto , var teikt , ka disertācijas **aktualitāti** nosaka jauna tipa teorētisku pētījumu nepieciešamība latviešu gramatikā - gan metodoloģiskajā , gan tematiskajā ziņā , kas paplašinātu un padziļinātu iespējas vērtēt valodas faktus .

Pētījuma **objekts** ir darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā .

Pētījuma **mērķis** ir aprakstīt darbības vārda laika formu nozīmju realizāciju kontekstā , izmantojot funkcionālo un opozīciju metodi .

Disertācijas **novitāti** nosaka tas , ka darbības vārda laika kategorija ir traktēta kā funkcionāli semantiska kategorija , tā paplašinot gramatiskās kategorijas izpratni . Disertācijā ir arī teorētiski analizēta konteksta loma gramatisko formu nozīmju radīšanā .

Disertācijas **praktiskā nozīme** ir tā , ka darbs var būt ierosme turpmākiem pētījumiem latviešu valodniecībā . Pētījumā gūtās atziņas izmantojamas dažādu augstskolas kursu sagatavošanā - mūsdienu latviešu valodas morfoloģijā , sintaksē , valodas kultūras jautājumu risināšanā .

Pētījumā izmantotais **valodas materiāls** ir daiļliteratūras un publicistikas ekscerpti - autores kartotēka . Kartotēkā ietilpināti un disertācijā piemēriem izmantoti arī mutvārdu sarunās dzirdēti un autores pierakstīti valodas piemēri (tie tekstā apzīmēti ar *) . Visos piemēros saglabāta teksta autoru pareizrakstība , kā arī gramatiskās formas , kas atšķiras no mūsdienu latviešu literārās valodas normām .

Darba aprobācija un publikācijas .

Disertācijas nodaļas un arī disertācija kopumā apspriesta LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras sēdēs .

Par disertācijā aplūkotajiem jautājumiem publicēti šādi raksti :

- 1) Vienkāršo un salikto laika formu konkurence latviešu valodā. - Baltu filoloģija III. - R., 1993 , 16 - 21 ;
- 2) Laika kategorija latviešu gramatikās. - Baltu filoloģija IV. - R., 1995 , 72 - 80 ;
- 3) Darbības vārda veida un laika nozīmju mijiedarbība vienkāršās un saliktās tagadnes formās . - Baltu filoloģija V. - R., 1996 , 62 - 65 .

Nolasīti arī vairāki referāti :

- 1) 1991 . g. A.Ozola konferencē “ Vienkāršo un salikto laika formu konkurence latviešu valodā “ ;

2) 1994. g. J. Endzelīna konferencē “ Darbības vārda laika formu absolūtās un relatīvās nozīmes “ ;

3) 1995 . g. VII Starptautiskajā baltistu kongresā “Darbības vārda laika formu temporalitātes un atemporalitātes aspekts “ ;

4) 1996 . g. J. Endzelīna konferencē “ Darbības vārda laika formu gramatiskā sinonīmija “ ;

5) 1996. g. Liepājas Pedagoģiskās augstskolas zinātniskajā konferencē “ Darbības vārda laika kategorijas funkcionāli semantiskais aspekts “ .

Darba struktūra .

Disertācijā ir ievads un četras nodaļas ar apakšnodaļām , nobeigums , kā arī saīsinājumu , avotu un teorētiskās literatūras saraksts (ar attiecīgajiem literatūras saīsinājumiem) .

Pirmajā nodaļā analizēta darbības vārda laika kategorijas izpratnes vēsture latviešu gramatikās - no nepilnīgiem laika formu fiksējumiem vecākajās gramatikās līdz plašam katras laika formas nozīmju aprakstam mūsdienu gramatikās .

Pārējās trīs nodaļas ataino darbības vārda laika formu funkcionālās sistēmas klasifikāciju , izmantojot dažādas privatīvas opozīcijas .

Otrajā nodaļā aprakstīta laika formu nozīmes potenciālā un rezultatīvā satura opozīcija , kas parāda aktualizācijas un laika formu nozīmju savstarpējo nosacītību .

Trešajā nodaļā apskatīta laika formu kā gramatisku formu funkcionālā asimetrija , t.i., formas un satura opozīcija un no tās

izrietošie procesi valodā - laika formu nozīmju polisēmija un sinonīmija .

Ceturta nodaļa veltīta konkrētības un vispārinājuma pretstatījuma aprakstam darbības vārda laika formu nozīmēs - laika lokalizācijas un nelokalizācijas opozīcijai .

1. LAIKA KATEGORIJA LATVIEŠU GRAMATIKĀS

Darbības vārda laika kategorijas atspoguļojums latviešu gramatikās ir piedzīvojis garu attīstību - no nepilnīgiem laika formu fiksējumiem līdz plašam katras laika formas nozīmju aprakstam .

Jau pašā pirmajā latviešu gramatikā , ko sarakstījis Aizkraukles mācītājs Johans Georgs Rēhehūzens [Rēhehūzens],iezīmējas latviešu valodai raksturīgā laiku sistēma - tagadne , pagātne , nākotne - un dalījums vienkāršajos un saliktajos.Taču , atšķirībā no mūsdienu gramatikām,Rēhehūzena gramatikā šķirtas piecas laika formas - Praesens (vienkāršā tagadne), Imperfectum (vienkāršā pagātne),Perfectum(saliktā tagadne), Plusquamperfectum (saliktā pagātne),Futurum (vienkāršā nākotne). Saliktā nākotne palikusi nepamanīta [Ozols 2 , 136].Laika formu paradigma vārdam *runāt* Rēhehūzena gramatikā ir šāda:

Praesens *es runa*

Imperfectum *es runaj*

Perfectum *es esmu runajs*

Plusquamperfectum *es bī runajs*

Futurum *es runāš* [Rēhehūzens , 17 - 18]

1685. gadā nāk klajā divas gramatikas - H. Adolfiga "Erster Versuch Einer kurtz - verfassten Anleitung zur Lettischen Sprache" [Adolfigs] un G. Dreseļa "Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache " [Dreselis]. Šai pašā gadā sarakstīta , bet nav izdota arī J. Langija "Kurtze Lettische Grammatica " ⁴ .No tām plašākā un pilnīgākā ir H. Adolfiga gramatika.

Arī šinī gramatikā , tāpat kā Rēhehūzena gramatikā, indikatīvā jeb īstenības izteiksmē šķirtas piecas laika formas - Praesens, Imperfectum, Perfectum, Plusquamperfectum, Futurum -

Praesens *Es topu*

Imperfectum *Es tapu*

Perfectum *Es esmu tapis*

Plusquamperfectum *Es biju tapis*

Futurum *Es tapšu* [Adolfigs , 49 - 55]

Kaut gan Adolfigam latviešu valoda izteiksmju un laiku ziņā šķitusi līdzīga latīņu un citām valodām ⁵ , saliktā nākotne indikatīva laiku sistēmā neparādās. Toties tā ir atrodama pie konjunktīva izteiksmes kā vienkāršā nākotne:

⁴ Noteikta virsraksta šai grāmatai nav. Sk. Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski - vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese.

⁵ "Modos und Tempora , wie auch Numeros und Personas hat die Lettische , wie die Lateinische und andre Sprachen."
[Adolfigs , 57]

Conjunctiui

Futurum

Singularis

Es būšu tapis

Tu būsi tapis

Viņš būs tapis

Pluralis

Mēs būsim tapuši

Jūs būsiet tapuši

Viņi būs tapuši [Adolfijs , 76]

Konjunktīvā , kas , domājams , veidots pēc latīņu un vācu valodas parauga ,Adolfijs ietilpinājis divas latviešu valodas izteiksmes - atstāstījuma un vēlējuma -,pievienojot tām klāt īstenības izteiksmes salikto nākotni [Grabis , 236].

Tātad visi 17. gadsimta gramatiku autori darbības vārdam latviešu valodā šķir piecas laika formas , visiem trūkst saliktās nākotnes. Kā raksta T. G. Fennels grāmatā “The First Latvian Grammar : G. G. Rehehusen’s “ Manuductio ad linguam lettonicam... “”, tas ir divkārt pārsteidzoši , jo

1) vienkāršajai tagadnei latviešu valodā blakus ir saliktā tagadne, vienkāršajai pagātnei - saliktā pagātne,t.i., katram vienkāršajam laikam ir savs atbilstošs saliktais laiks ;

2) arī latīņu valodā, kuras gramatiskā sistēma ir bijusi autora paraugs , ir saliktā nākotne [Fennels 2 , 143 - 144].

Tomēr par vienkāršu kļūdu to nevar uzskatīt [Ozols 2 , 136] , jo tā gramatikās atkārtojas vairākkārt. Skaidrojums varētu būt šāds. Tam ,ka īstenības izteiksmes salikto laiku paradigmā trūkst saliktās nākotnes formas , cēlonis ir modalitāte. Pareizāk sakot , tādu gramatisko formu klasifikācija , kas izsaka modalitāti .Tādēļ arī Adolfija gramatikā īstenības izteiksmes saliktā nākotne pievienota konjunktīva izteiksmei , bet Rēhehūzena gramatikā tā nav minēta vispār. Un gramatiku autoru rīcībai ir zināms pamats . Pirmkārt , daudzās valodās (arī vācu un latviešu) modālu nozīmju - šaubu , uzaicinājuma , nedrošības u.c. - izteikšanai tiek lietotas tieši nākotnes formas. Otrkārt , latviešu valodā modalitāte ir gramatizēta arī dažādās darbības vārda izteiksmēs. Tāpēc nav brīnums , ka pirmo gramatiku autori īsti neorientējās latviešu valodas modalitātes izteikšanas niansēs. Šo tēzi pierāda arī nozīmīgākā 18. gadsimta latviešu gramatika , par kuru būs runa turpmāk.

1783. gadā iznāk G. F. Stendera “Lettische Grammatik”. Atšķirībā no 17. gadsimta gramatikām, Stendera gramatikā laika formu paradigmā ietilpst astoņas laika formas - četras vienkāršās un četras saliktās :

Tempora simplicata

Praesens *Es dodu*

Imperfectum *Es devu*

Futurum *Es došu*

Futurum potentionale *Es dotu*

Tempora composita

Perfectum *Es esmu devis*

Plusquamperfectum *Es biju devis*

Praeterito - futurum *Es būšu devis*

Praeteritum potentionale *Es būtu devis* [Stenders, 65 - 66]

Kā redzams paradigmas paraugā, tad pie īstenības izteiksmes G.F.Stenders pievienojis arī vēlējuma izteiksmi, kas kā atsevišķa izteiksme netiek uzrādīta. Tātad arī viņam grūtības sagādājusi darbības vārda modalitātes nozīmju klasificēšana, tāpēc nav precīza izteiksmju un to formu šķīruma. To apstiprina nodaļa G. F. Stendera gramatikas sintakses daļā, kas veltīta izteiksmju lietojumam [Stenders, 179 - 183]. Varētu gaidīt, ka tur būtu aprakstīts katras laika formas lietojums, bet Stenders šeit tikai piemin, parādot ar piemēriem, atsevišķas novirzes no izteiksmju lietošanas. Par īstenības izteiksmi sacīts: “Ausser dem ordentlichen Gebrauch des Indicatiui, brauchen die Letten diesen Modum sehr oft anstatt des Coniunctiui.”⁶

⁶ “Bez kārtīgas lietošanas indikatīvā latvieši ļoti bieži lieto šo izteiksmi konjunktīva vietā.” [Stenders, 179]

Ļoti nozīmīgi darbi latviešu valodniecībā ir A. Bīlensteina sarakstītās gramatikas - "Lettische Grammatik" [Bīlensteins 2] un "Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen" [Bīlensteins 1]. Tajās pirmo reizi attēlota latviešu valodas dažādu gramatisko formu funkcionēšana un savstarpējās kopsakarības. Par laika formām jāsaprot - Bīlensteina gramatikās iezīmēti meti visam laika formu funkcionālās sistēmas aprakstam, kas lielā mērā saglabāties visās gramatikās līdz mūsu dienām. Uz A.Bīlensteina izveidotā laika formu lietojuma apraksta balstījies gan K.Mīlenbahs , gan J.Endzelīns , gan Stērstu Andrejs , gan F.Trasuns u.c.

Laika formu apraksts A.Bīlensteina gramatikās no iepriekšējos gadsimtos izdotajām gramatikām atšķiras ar to , ka

- 1) darbības vārda laika formu sistēmā ietilpst 18 laika formas ⁷ ;
- 2) "Lettische Grammatik" sintakses daļā dots laika formu funkcionāls apraksts.

Darbības vārda laikus A.Bīlensteins iedalījis trīs grupās :

⁷ "Darbības vārda laika formu skaits abās A.Bīlensteina gramatikās atšķiras." Lettische Grammatik " ir 12 laika formu [Bīlensteins 1,141 - 143], bet " Die Lettischen Sprache .. " ir 18 laika formu [Bīlensteins 2, 196 - 200].

I. ILGSTOŠAS JEB NEPABEIGTAS DARBĪBAS LAIKI

1. Praesens		<i>roku</i>
2. Aorist	—————	Praeteritum <i>raku</i>
3. Imperfectum	/	
4. Plusquamperfectum	-	
5. Futurum		<i>rakšu</i>
6. Futurum exactum	-	

II. PABEIGTAS DARBĪBAS LAIKI

7. Praesens actionis perfectum		<i>esmu racis</i>
8. Perfectum act. perf.		<i>esmu bijis racis</i>
9. Praeteritum act. perf.		<i>biju racis</i>
10. Plusquamperfectum act. perf.		<i>biju bijis racis</i>
11. Futurum act. perf.		<i>būšu racis</i>
12. Futurum exactum act. perf.		<i>būšu bijis racis</i>

III. IESĀKTAS JEB NODOMĀTAS DARBĪBAS LAIKI

13. Praesens actionis inchoandae		<i>gribu rakt</i>
14. Perfectum act. inch.		<i>esmu gribējis rakt</i>
15. Praeteritum act. inch.		<i>gribēju rakt</i>
16. Plusquamperfectum act. inch.		<i>biju gribējis rakt</i>
17. Futurum act. inch.		<i>gribēšu rakt</i>
18. Futurum exactum act. inch.		<i>būšu gribējis rakt</i>

Šādu latviešu valodas darbības vārda laika formu sistēmu , kas ievērojami atšķiras no visām citām gramatikām , A.Bīlensteins ir izveidojis , balstoties gan uz latīņu , gan uz citu valodu (arī vācu) darbības vārda laika formu sistēmu ⁸ .Tomēr , šķiet ,A.Bīlensteins ir apzinājies, ka šāda laika formu sistēma latviešu valodā ir samākslota.Par to liecina:

1) piebilde “Die Lettische Sprache .. “ 199. lapaspusē , ka formas *esmu bijis racis ,biju bijis racis , būšu bijis racis* latviešu valodā ir reti sastopamas , jo divu pagātnes divdabju salikums kopā ir mākslīgs un nelatvisks;

2) tas , ka “Lettische Grammatik “ dots tikai sešu laika formu - Praesens , Praeteritum , Futurum , Perfectum , Plusquamperfectum , Futurum exactum - funkcionāls apraksts.

Nevienā vēlākajos gados izdotajā gramatikā tāda darbības vārda laika formu sistēma vairs neparādās, ir tikai sešu laika formu sistēma.

Latviešu valodas darbības vārda laika formu lietojumu A.Bīlensteins apraksta samērā detalizēti , visu ilustrējot ar piemēriem [Bīlensteins 2,349 - 354].Tas ir pirmais un pilnīgākais darbības vārda laika formu funkcionālās sistēmas apraksts latviešu valodā.Piemēram , vienkāršās tagadnes apraksts :

⁸ “Wir stell das Schema der Tempora also einfach auf und erlantern dasselbe nicht weiter als durch einige Beispiele aus dem Lateinische und einigen bekannten Sprachen ..” [Bīlensteins 1,197]

1) tagadni latvieši lieto tāpat kā vācieši tādas darbības apzīmēšanai, kas notiek tagad, piemēram, *lūdzam*;

2) tagadne kalpo arī vispārpieņemtos apgalvojumos, sentencēs, mīklās u. c., piemēram, *Dievs valda debesīs*;

3) dažos gadījumos tagadne apzīmē darbību, kura notikusi pagātnē, tātad zināmā mērā stāv perfekta vai pagātnes vietā, piemēram, *nāku, eimu*;

4) dzīvos stāstījumos ļoti iemīlota ir Praesens historicum, kas skata pagājušo kā tagadēju, un te bieži tagadne raibi mainās ar pagātni piemēram, *Mēs vakar droši gājām savu ceļu, āre! Te liels lācis iznāk no meža, ceļas stāvu un iet mums virsū* [Bīlensteins 2, 349].

19. gadsimta otrajā pusē iznāk ne tikai A.Bīlensteina zinātniskās gramatikas, bet arī vairākas skolu gramatikas - F.Mekona "Latviskas valodas katķisme priekš tautas skolām" [Mekons], G.Tauriņa "Latviešu valodas gramatika priekš skolām un pašmācības" [Tauriņš], Stērstu Andreja "Latviešu valodas mācība, sistematisks kurss" [Stērste] un H.Spalviņa "Palīgs valodas = mācībā un domu = rakstos tautas = skolām apgādats". Visi autori savās gramatikās dod laika formu paradigmu, bet, izņemot Stērstu Andreju, bez kādiem tuvākiem paskaidrojumiem, kā šīs laika formas būtu lietojamas. Laika formu sistēma pilnībā ir tāda pati kā mūsdienu gramatikās. Neviens autors nav paturējis A.Bīlensteina 18 vai 12 laika formu sistēmu, kaut gan

G.Tauriņš un Stērstu Andrejs gramatikas izveidē balstījies uz A.Bīlensteina , kā arī G.F.Stendera sarakstītajiem valodnieciskajiem darbiem.

Interesanti , ka G.Tauriņa gramatikā katrai laika formai blakus ir īss teikums , kas paskaidro darbību attiecībā pret laiku , to var saprast kā norādījumu , kā attiecīgā laika forma lietojama:

- 1) **tagadne** - *neesmu vēl ar ceļšanu gatavs;*
- 2) **aiztece** - *vēl bijām pie ceļšanas , kad šis jeb tas notika;*
- 3) **nākotne** - *darbs ar ceļšanu nu sāksies;*
- 4) **aprakstītā tagadne** - *darbs ar ceļšanu nu beigts;*
- 5) **aprakstītā aiztece** - *darbs ar ceļšanu jau bija beigts , kad šis jeb tas iesākās;*
- 6) **aprakstītā nākotne** - *darbs ar ceļšanu kā pabeigts tikai domājams [Tauriņš , 51].*

Turklāt tagadne , aiztece, nākotne tiek klasificēta kā nepabeigtā darbošanās , bet aprakstītā tagadne , aprakstītā aiztece , aprakstītā nākotne kā pabeigtā darbošanās .Tātad G.Tauriņa gramatikā ir īsi ieskicētas latviešu valodas laika formu pamatnozīmes , uzsverot darbības pabeigtību un nepabeigtību.

Citu ceļu gājis Stērstu Andrejs savā skolas gramatikā “Latviešu valodas mācība ..” , kuras I daļā (“Etimoloģija “) ir attēlota laika formu paradigma [Stērste 1,38] , bet II daļā

(“Sintaksa un ortografija”) - detalizēti un ar piemēriem aplūkoti visu sešu laika formu lietošanas gadījumi [Stērste 2, 20 - 21].

Stērstu Andrejs laika formas grupē divējādi :

- 1) atkarībā no runas momenta;
- 2) atkarībā no darbības pabeigtības vai nepabeigtības , t.i., veida.

“Liels svars verba locīšanā arī laikam , kas , skatoties uz darīšanas notikšanas brīdi, ir trejāds:

- 1) tagadne jeb tagadējais laiks , kas rāda , ka darīšana notiekās pašā runas brīdī;
- 2) pagātne jeb pagājušais laiks , kas rāda , ka darīšana notikusi pirms runas brīža;
- 3) nākotne jeb nākamais laiks , kurš rāda , ka darīšana notiksies pēc runas brīža.” [Stērste 1, 38]

Atkarībā no tā , vai darbība ir iesākusies un vēl nav pabeigta , vai darbība ir pilnīgi notikusi un pabeigta , visus laikus var iedalīt pabeigtajos un nepabeigtajos :

- 1) **nepabeigtā tagadne** - *es rakstu*
- 2) **pabeigtā tagadne** - *es esmu rakstījis*
- 3) **nepabeigtā pagātne** - *es rakstīju*
- 4) **pabeigtā pagātne** - *es biju rakstījis*

5) **nepabeigtā nākotne** - *es rakstīšu*

6) **pabeigtā nākotne** - *es būšu rakstījis* [Stērste 1, 38]

Darbības vārda laika formu lietošanas aprakstā Stērstu Andrejs pilnībā saglabājis A.Bīlensteina fiksētās laika formu nozīmes, papildinot tās ar dažām jaunām nozīmēm. Piemēram, pabeigtā tagadne (t.i., saliktā tagadne), tāpat kā nepabeigtie laiki, ir vēstījuma laiks - *N.N. ir bijis labs cilvēks. Viņš ir daudz gādājis par sava vidus ļaužu labiekārtošanu* [Stērste 2, 20]. Tāpat fiksēts arī tas, ka ne tikai vienkāršajai, bet arī saliktajai nākotnei var būt modāla nozīme, ja to lieto apgalvojumos un jautājumos, par kuru saturu runātājs šaubās, piemēram, *Tēvs gan tā nebūs vēlējis* [Stērste 2,21].

1907. gadā iznāk divas J. Endzelīna un K. Mīlenbaha gramatikas - "Latviešu gramatika" [Endzelīns, Mīlenbahs 1], kas "rakstīta plašāku aprindu vajadzībām" [Endzelīns, Mīlenbahs 1,5] un "Latviešu valodas mācība" [Endzelīns, Mīlenbahs 2], kas ir iepriekšējās grāmatas pārstrādājums un domāta kā mācību grāmata skolām. Abas grāmatas piedzīvo daudzus izdevumus un kļūst par paraugu arī citiem latviešu valodas mācību grāmatas rakstītājiem, piemēram, F.Trasunam [Trasuns], V.Ramānam [Ramāns] u.c.

Laika formu paradigmai "Latviešu gramatikā" veltīts viens īss teikums - " Izšķir tagadni, pagātņi, nākotņi." [Endzelīns, Mīlenbahs 1,63] Nav tuvāk nekā paskaidrots, nav arī paradigmas parauga, tikai norādīts, ka visi laiki iedalāmi

vienkāršajos un pabeigtajos (resp . saliktajos) - “Blakus minētām vienkāršām laika formām sastop arī divdabja savienojumu ar palīga darbības vārdu *būt* : *es esmu mazgājis* jeb (siev. kārtā) *mazgājusi, mēs esam mazgājuši* jeb (siev. kārtā) *mazgājušas* (**pabeigtā tagadne**) , *es biju mazgājis* (**pabeigtā pagātne**) , *es būšu mazgājis* (**pabeigtā nākotne**) .” [Endzelīns , Mīlenbahs 1, 64]

Pretstatā tam “ Latviešu gramatikā “ no 134. - 139. lpp. ir sniegts ļoti plašs un detalizēts visu sešu laika formu lietojuma apraksts ⁹ , kas būtībā ir ar dažādām niansēm un detaļām papildināts A. Bīlensteina un Stērstu Andreja laika formu lietojuma apraksts. Jaunās nianse , kas konstatējamas J.Endzelīna un K. Mīlenbaha “ Latviešu gramatikā “ , ir šādas :

1) bezlaika jeb vispārīgi teikumi var būt ne tikai nepabeigtajā tagadnē , bet arī nepabeigtajā pagātnē (*Ko meklēji , to dabūji*) , nepabeigtajā nākotnē (*Ko meklēsi , to dabūsi*) , kā arī pabeigtajā tagadnē (*Visi rudenos berus devuši , trīs vien nav devuši* (*mikla : egle , priede , paeglis*)); šādu teikumu saturs attiecas uz visiem laikiem ;

2) pabeigtā tagadne var izteikt ne tikai tagadnē pabeigtu darbību , bet arī kādu tagadnē sasniegtu stāvokli , piemēram , *Viņš*

⁹Laika formu lietojuma apraksts pilnībā sakrīt ar laika formu lietojuma aprakstu “ Latviešu valodas mācībā “ .Skat. Endzelīns , Mīlenbahs 2 , 83 - 86.

ir noskumis ; tātad tas ir jauns akcents salikto laiku nozīmes izpratnē;

3) ar pabeigto tagadni izsakām , ka pagātnē notikušas darbības sekas vēl tagad nojaušamas , t.i. , pabeigtā tagadne aplūko notikumus no tagadnes viedokļa , piemēram , *Raizes ir pārgājušas* ;

4) retumis pabeigtā tagadne tiek lietota pabeigtās nākotnes vietā piemēram , *Tu būsi stāvēt kā koks , kamēr tu esi izskaitījis* (= *būsi izskaitījis*) *visas zvaigznes*.

Svarīgākais darbības vārda laika formu aprakstā ir norāde , ka latviešu valodā saliktie laiki izsaka ne tikai pabeigtu darbību, bet arī darbības rezultāta vērtējumu runas momentā vai sāniegtu stāvokli. Tā ir būtiska atšķirība no visām iepriekšējām gramatikām , kurās salikto laiku nozīme saistīta tikai ar darbības pabeigtību vai nepabeigtību.

J. Endzelīns 1922. gadā iznākušajā “Lettische Grammatik” [Endzelīns 2, 737 - 752] un šīs pašas gramatikas labotajā un papildinātajā izdevumā latviešu valodā “ Latviešu valodas gramatika” [Endzelīns 1, 964 - 971] laika formu nozīmju lietošanas aprakstu atstājis gandrīz tādu pašu kā “Latviešu gramatikā”.

Citi skolu gramatiku autori , kā jau minēts iepriekš , lielā mērā balstījušies uz J.Endzelīna un K.Mīlenbaha gramatikām. Te būtu minami F. Trasuns [Trasuns], V. Ramāns [Ramāns] , A. Ģiezens [Ģiezens] , L. Bērziņš , M. Gaide un R. Grabis [Bērziņš, Gaide,Grabis] , V. Bērziņa [Bērziņa]. Interesantākā no tām ir V.

Ramāna “Latviešu valodas mācība vidusskolām un pašmācībai”. Atšķirībā no gramatikām, kurās parasti vispār nav minēts, kas ir pamatā laiku dalījumam tagadnē, pagātnē, nākotnē, V. Ramāns, tāpat kā Stērstu Andrejs, laikus grupē atkarībā no tā, kad notiek darbība. Tātad arī šis ir laika formu grupējums atkarībā no runas momenta :

- 1) tagadne, kad darbība pašlaik notiek;
- 2) pagātne, kad darbība notika;
- 3) nākotne, kad darbība notiks [Ramāns, 104].

Šie trīs laiki savukārt iedalīti saliktajos un vienkāršajos. Laika formu nozīmju aprakstā vairs netiek uzsvērta darbības pabeigtība un nepabeigtība kā vienīgais vienkāršo un salikto laika formu atšķirības kritērijs. V. Ramāns norādījis, ka saliktie laiki var izteikt ne tikai pabeigtu darbību, bet arī sasniegtu stāvokli [Ramāns, 105]. Šī jaunā salikto laiku nozīmes izpratne atspoguļojas arī laika formu terminoloģijā. V. Ramāns savās skolu gramatikās terminu “pabeigtie laiki” pamazām aizstāj ar terminu “saliktie laiki”. Tāpat A. Ģiezens jau 1925. gadā izdotajā “Latviešu gramatikā” lieto terminu “saliktie laiki” [Ģiezens, 73]. Arī V. Bērziņa savā skolu gramatikā lietojusi šo terminu [Bērziņa, 111 - 115]. Pēc II Pasaules kara termins “saliktie laiki” pilnībā aizstājis agrāko.

Citās gramatikās darbības vārda laika formas raksturotas tikai kā darbības pabeigtības vai nepabeigtības izteicējas ar

terminu “ pabeigtie laiki “[Skat. Trasuns , 53 - 55 ; Bērziņš , Gaide , Grabis , 51 - 52].

Vispilnīgāk laiks kā gramatiska kategorija raksturots Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā “ [MLLVG 582 - 600 , nodaļas autore M. Lepika] . Kā pamats darbības vārda laika formu un to lietojuma aprakstam izvirzīta šāda definīcija:

“ Laiks kā gramatiska kategorija raksturo ar verbu izteiktās darbības vai stāvokļa attieksmi pret kādu pastāvīgu , vispārinātu jēdzienu, ko uztveram kā laika attieksmju pamatu .” [MLLVG, 582]

Par laika attieksmju pamatu , kas var noderēt par izejas punktu gramatisko laiku iedalījumam , uzskatīts runas moments:

- 1) attieksmi pret laiku runas momentā rāda tagadne (*es rakstu*);
 - 2) attieksmi pirms runas momenta rāda pagātne (*es rakstīju*);
 - 3) attieksmi pēc runas momenta rāda nākotne (*es rakstīšu*)
- [MLLVG, 583].

Darbības izpausmi latviešu valodā var diferencēt ar sešām darbības vārda laika formām - trim vienkāršajām un trim saliktajām. MLLVG katrai laika formai dots ļoti sīks un vispusīgs nozīmju raksturojums , tas lielā mērā sasaucas jau ar A. Bīlensteina , K . Milenbaha un J. Endzelīna doto , taču atšķiras katras laika formas pamatnozīmes definējums :

1) ar vienkāršo tagadni izsaka darbību vai konstatē stāvokli , kas ir vienlaicīgs ar konkrēto runas momentu;

2) saliktā tagadne uzsver pagātnē notikušas darbības ilgumu , intensitāti vai arī izsaka stāvokli , kas raksturo personu vai priekšmetu tagadnē gan pēc ārējām pazīmēm , gan pēc psiholoģiskā stāvokļa;

3) vienkāršā pagātne nozīmē ilgstošu vai vienlaicīgu darbību bez attieksmes uz tagadni;

4) saliktā pagātne nozīmē uz pagātņi attiecinātu un pirms pagātnes notikušu pabeigta vai nepabeigta veida darbību;

5) vienkāršo nākotni lieto , izsakot darbību , kas notiks, stāvokli, kas iestāsies attieksmē pret runas momentu;

6) ar salikto nākotni var parādīt darbību , kas realizēsies pirms kādas citas ar vienkāršo nākotni izteiktas darbības vai stāvokļa [MLLVG , 585 - 599].

Šie laika formu pamatnozīmju definējumi liecina to , ka atkarībā no darbības vārda leksiskās nozīmes un konkrētā lietojuma laika forma darbības izpausmi var raksturot vairākos aspektos:

- 1) darbība kā ilgstošs process;
- 2) darbība kā pabeigts process;
- 3) darbība kā stāvoklis.

Šāda darbības vārda laika kategorijas izpratne saglabāta arī visās pēc MLLVG iznākušajās skolu mācību grāmatās, piemēram, K. Gailuma, O. Vilāna "Latviešu valodas gramatikā VIII - XI klasei" [Gailums, Vilāns], R. Grabja, V. Niedras, E. Zirnes "Latviešu valodas mācībā 5. - 8. klasei" [Grabis, Niedra, Zirne], "Latviešu valodas gramatikā 9. - 11. klasei" [Latviešu valodas gramatika], kā arī Dz. Paegles "Latviešu valodā 7. klasei" [Paegle] u.c.

Kādi ir secinājumi, noslēdzot laika kategorijas aprakstu latviešu gramatikās. Vispirms jāsaka - latviešu gramatikas hronoloģiski parāda, kā pamazām izkristalizējusies darbības vārda laika kategorijas izpratne. 17. un 18. gadsimta gramatikām (autori J. G. Rēhehūzens, H. Adolfs, G. Dreselis, G. F. Stenders u.c.) raksturīgs neprecīzs laika un izteiksmju formu šķīrums. 19. gadsimta gramatikās (autori A. Bīlensteins, Stērstu Andrejs, F. Mekons, G. Tauriņš u.c.) šī neprecizitāte jau ir novērsta, toties šajās gramatikās redzams, ka salikto laiku nozīmes izpratne saistīta tikai ar darbības pabeigtību vai nepabeigtību. Jauna salikto laiku nozīmes izpratne konstatējama J. Endzelīna un K. Mīlenbaha "Latviešu gramatikā" un "Latviešu valodas mācībā" (abas iznāk 1907. gadā), kā arī J. Endzelīna "Lettische Grammatik" un "Latviešu gramatikā". Tā ir norāde, ka latviešu valodā saliktie laiki izsaka ne tikai pabeigtu darbību, bet arī darbības rezultāta vērtējumu runas momentā vai sasniegtu stāvokli.

Vispilnīgāk laiks kā gramatiska kategorija raksturots MLLVG , kur katrai laika formai dots vispusīgs nozīmju apraksts , ņemot vērā darbības vārda leksisko nozīmi un konkrēto lietojumu .

2. DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU NOZĪMES POTENCIĀLAIS / REZULTATĪVAIS SATURS

Darbības vārda laika formām kā katrai valodas vienībai var runāt par diviem aspektiem:

- 1) potenciālo - spēju veikt valodas sistēmā noteiktu uzdevumu, t.i., funkcionēšanu;
- 2) rezultatīvo - valodas vienības funkcionēšanas rezultātu [Gaks , 9 -10].

Šie divi aspekti ir cieši saistīti ar aktualizāciju, kuras rezultātā valodas zīmes var kļūt par teikumu [Balli , 93] . Komunikācijas procesā teksta autoram, lai lietas, procesa vai kvalitātes jēdziens taptu par teikuma locekli, jāpauž sava attieksme pret to - tas jāaktualizē [Balli , 89; skat. arī Moskaļska , 97] . Procesā jēdziena aktualizāciju izsaka darbības vārda laiks teikumā [Balli , 89] . Tāpēc var teikt, ka ārpus teikuma darbības vārda laika formām ir potenciāls raksturs, bet teikumā tās aktualizējas un iegūst savu īsto nozīmi. Aktualizācijas sakarā tādēļ var runāt par laika formu potenciālo / rezultatīvo aspektu.

Par potenciālām varētu uzskatīt laika formu primārās jeb pamatnozīmes - tās , kuras katrai laika formai piemīt bez jebkāda konteksta , t.i., ārpus teikuma. Ja darbības vārda laika formas ir teikumā , tad , tām kļūstot par predikativitātes izteicējām , aktualizējas formu nozīmes - tās no potenciāla stāvokļa pāriet

rezultatīvajā. Šādā gadījumā redzams, ka aktualizācijas rezultātā laika formu nozīmes var variēties divos virzienos :

1) laika formas saglabā savu primāro jeb pamatnozīmi,

piemēram: **VT** .. *es tagad zinu par kavalieri Bīriņu pietiekami daudz* ..(JS); *Es te sēžu un laižu dūmus gaisā, bet jūs strādājat ...* (ZJ); **VP** *Lēni viņi soļoja pa taku lejup, klusu sarunādamies..* (JJ2); *Viņš paņēma divas maizes šķēles no šķīvja* (IG); **VN** *Es tūlīt uzlikšu ūdeni vārīties* (MZ); *Viņš ies pie tās un pateiks tai visu* (HE); **ST** *Esmu izmisis un nezinu , kam pieglausties , kur atrast mierinājumu* (KS); *Tu esi pelnījis , lai tev labi klātos* (DžP); **SP** *Viņš [mopsis] bij nobridies līdz ausīm ..* (RB); *Sniegs bij nolīdzinājis kalnus un lejas , akmeņus un krūmus* (KS); **SN** *Drīzi būšu aizmidzis* (JP); *Dažs pāris līdz rudenim būs apprecējies* (ĀE).

2) laika formām ir cita jeb sekundāra nozīme.

Šīs laika formu nozīmes var sagrupēt šādi:

1) laika formas citu laika formu vietā (dialogos):

a) vienkāršā tagadne ar vienkāršās nākotnes nozīmi - ..*rīt viņš brauc* (= *brauks*) *uz Dundagas mežiem* .. (D);

b) saliktā nākotne ar saliktās tagadnes nozīmi - .. *vismaz pusi no Boļeslava Matuseviča sabiedriskajiem un oficiālajiem*

amatiem būšu “ izšāvis “ (= esmu izšāvis) jau pirmajā teikumā (S);

2) vēstījuma tekstā vienkāršā tagadne vienā teikuma daļā ar citas teikuma daļas laika formas nozīmi - *Ādamsona vārdu tajos gados minēja reti . Un ne tuvu ar tādu cieņu kā šodien. Kritika viņu [Ē. Ādamsonu] pārmaiņus skaitīja gan pie tiem , kuri ir , gan pie tiem , kuru nav (ZSI);*

3) vienkāršās laika formas ar salikto laika formu nozīmi - **VP** *Vienmēr te nav bijis mežs , kādreiz te arī atrādās (= ir atradušās) mājas un cilvēki dzīvojuši (JJ2); ^ēKāidonis pagriezās un raudzījās uz to vietu , kur vakar apgulās (=bija apgulies) zēns (IG); **VN** *Kad reiz tālo gaitu beigšu (= būšu beidzis) .. , / Atvadoties paldies teikšu / Manai gaišai debess malai (AS) !**

4) nākotnes formu (vienkāršās un saliktās) modāls lietojums - **VN** *Bet - divi darbi , tās ir arī divas algas ... Un to jau nu sapratīs (= saprot) katra sieviete (Sie); **SN** *Baznīcēniem ienākot , pretī sitās maza bērna raudas .. Dzērbenim uzausa it kā gaisma , lūk , ganu māte būs atvedusi (= ir atvedusi) norāto meitu sev līdz .. (AN);**

5) laika vispārinājums - VT Nevar gulēt divās gultās uzreiz un nevar apēst trīs pusdienas uzreiz (D); VP Atradu gardu, apēdu pats (LSUP); ST Esmu pārdzīvojis daudzus statusus un līmeņus (D);

6) vēstījuma laiki - VP Ciemos pie vecās mātes skapis smaržoja pēc baldriāna . Baldriāna pudelīte tur skapja plauktā glabājās .. un cukura graudi . Bērni dabūja tikai cukura graudu .. , lielajām viešņām vecā māte uzpilināja baldriānu .. (EĶ).

Turpmākajā izklāstā tiks tuvāk raksturota katra sekundāro laika formu nozīmju grupa.

2. 1. VIENKĀRŠĀ TAGADNE AR VIENKĀRŠĀS NĀKOTNES NOZĪMI

Nākotnes nozīmē vienkāršās tagadnes forma parasti tiek lietota tad, ja teksta autors runā par drīzumā iecerētu darbību, piemēram, *Uz rudeni divējas kāzas. Abas meitas aiziet tautās..* (AN); *Es tūlīt lecu zemē [no galda]* (AEH); *Šo paziņojumu tu drukā nākošā avīzes numurā* (EV) . Kā redzams piemēros, uz nākotnes nozīmi norāda vienkāršās tagadnes forma kopā ar laika apstākļiem, kas izsaka tuvu nākotni - *uz rudeni, rītvakar, tūlīt* . Citā kontekstā var būt arī citi -

rīt,šovakar,nākamnedēļ u.c., piemēram, “*Ko jūs šovakar darīet?*”
 “*Strādāju.*” (*AEL*); *Nākamgad dodamies uz Vāciju, lai piedalītos mākslas gadatirgos* (*D*). Ja teikumā šādu apstākļa vārdu nav, nākotnes nozīmi izsaka viss teikuma saturs kopumā, piemēram, *Ja nu es neēju pa ķēķa durvīm un palieku te* (*JV*)? *Kad esi atkal šajā pusē, pienāc* (*IG*); *Kad tālāk vairs nebraucam, tad mums laika diezgan.* (*JJ2*). Tātad vienkāršās tagadnes forma funkcionē nākotnes kontekstā.

Par šādu vienkāršās tagadnes lietojumu rakstīts daudz, jo tas pazīstams ne tikai latviešu, bet arī angļu, krievu u.c. valodās [Bondarko 1, 154; Jespersens 2, 304; Vinogradovs 464 - 466; MLLVG, 589 u.c.]. Turklāt tam ir senas saknes. Tagadnes lietojums ar nākotnes nozīmi saglabājies vēl no tā perioda, kad valodā nebija īpašas atšķirīgas formas nākotnei un nākotnes nozīmi izteica ar tagadnes formām [Kerms, 253]. Tāpēc var piekrist uzskatam, ka tuvas nākotnes izteikšana ar vienkāršās tagadnes formu ir valodā konceptualizēta [Glovinska, 83], tā nav nejauša, jo eksistē runātāja apziņa. Teksta autors jau runas momentā ar vienkāršās tagadnes formu, papildinot to ar attiecīgajā teikumā nepieciešamajiem laika apstākļiem, izsaka pārliecību, ka iecerētā darbība beigsies pavisam drīz.

Svarīga ir arī darbības vārda leksiskā nozīme. O. Jespersens uzsver [Jespersens 2, 304], ka biežāk šādos gadījumos sastop darbības vārdus, kas apzīmē kustību telpā (*Rīt es braucu uz laukiem. Šovakar mēs ejam uz teātri.*), tomēr jāatzīst, ka loks ir plašāks - ar nākotnes nozīmi tagadnē var būt lietoti darbības vārdi, kas izsaka iecerētu mērķtiecīgu darbību - gan fizisku, gan garīgu

[Bondarko 1 ,155], piemēram, *Var jau būt, ka tu ar' beidzot ierodies brīvajā Šveicē (AA); Ja nu pēc šīs vēstules viņš jums vairs neatbild? (MZ); Šovakar esmu pie Surģeniekiem (AEL); Tu gan , Pauli , paliec , kamēr es izlaižu dzīvību (ZSG); Nu , Anlīz , kā tev iet ? Vai tu vēl neprecies (JJ2)? Vai tu domā , ka es ilgi mocīšos ar gruntsgabaliem ? Pagaidi tikai , kamēr es iesitu sev rīcības kapitalu (AEL) .*

2. 2. SALIKTĀ NĀKOTNE AR SALIKTĀS TAGADNES NOZĪMI¹⁰

Šāds laika formu lietojums ,līdzīgi iepriekšējam , ir sastopams dialogos,parasti konstatējot iepriekš notikušu faktu,kura sekas iesniedzas tagadnē [DLKG ,301], piemēram,*Nu tas zēnam noderēja,mācību viņš būs dabūjis (JV); Bet nu - drīzāki uz mājām!...Būsat krietni izsalkuši (HE); Būs vecais vairāk iekampis.Tad jau galvā sāk mežģīties un acīs rēgoties (IL) ; Ieva pamāja uz galdiņa pusi un nomurmināja : “ Tā [kafija] jau nu būs atdzisusi “ (VK); Ganu māte tev būs diezgan pastāstījusi par dievnama priekiem šinī dienā .. (AN); “ Tad viņa mājās vēl*

¹⁰ MLLVG šī saliktās nākotnes nozīme nav minēta.Tomēr saliktā nākotne ne vienmēr izsaka tikai šaubas par kādu agrāk notikušu darbību , kuras sekas iesniedzas tagadnē. Saliktās nākotnes forma var izteikt arī fakta konstatāciju bez šaubu nokrāsas , tomēr jāatzīst , ka šīs abas saliktās nākotnes nozīmes ir grūti norobežojamas .

nav, " *Džinska nosprieda. " Viņš būs aizkavējies " ($\bar{A}E$). Visos minētajos piemēros saliktās nākotnes formas ir lietotas ar saliktās tagadnes nozīmi.*

E.Blese " Latviešu valodas propaedeutiskajā kursā " gan raksta, ka : " Pabeigto (resp.salikto) nākotni mēs lietojam pabeigtās pagātnes nozīmē. *Es jums to jau būšu teicis.* " [Blese , 76] Tā varētu būt E.Bleses neprecizitāte, jo ar pabeigto pagātni acīmredzot domāta saliktā tagadne, kas izsaka pagātnē notikušas darbības rezultātīvu vērtējumu runas momentā. Šādos teikumos saliktās jeb pabeigtās pagātnes nozīme nav iespējama. To var konstatēt ar laika formu substitūciju - ja teikumā *Es jums to jau būšu teicis* saliktās nākotnes formu aizstāj ar saliktās pagātnes formu *biju teicis*, mainās teikuma saturs, jo zūd darbības aktualitāte tagadnē. Saliktās tagadnes forma nekādas satura izmaiņas neradītu, piemēram, *Es domāju, tu taču ar Jētiņu būsi ko runājis (= esi runājis) .. ($DZ\bar{N}$)*

Saliktās nākotnes forma ar saliktās tagadnes nozīmi tiek lietota arī tad, ja dialoga dalībnieki grib īpaši pieklājīgi par kaut ko pateikties, runas momentā norādīt uz kādu iepriekš paveiktu darbību, piemēram, *Paldies, to [grāmatu] es jau būšu izskatījis (= esmu izskatījis) * ; *Krustmāte tev būs kaut ko aplam sastāstījusi .. (= ir sastāstījusi) ($AE\bar{M}$) ; *Noteikti, noteikti viņi [viesi] būs aizgājuši (= ir aizgājuši), iekšā netikuši (JL) ; *Nu jau pērkons būs pārgājis (= ir pārgājis). Jāiet. ($P\bar{E}$). Nākotnes forma samazina apgalvojuma tiešumu, reizē piešķirot tam īpašas pieklājības nokrāsu.****

2. 3. VIENKĀRŠĀ TAGADNE VIENĀ TEIKUMA DAĻĀ AR CITAS TEIKUMA DAĻAS LAIKA FORMAS NOZĪMI

Vienkāršās tagadnes lietojums šādā nozīmē ,atšķirībā no iepriekš apskatītiem,biežāk konstatējams vēstījuma tekstā saliktos teikumos,piemēram, *Tā Straumēnos dienas un vakari pagāja , pilni ratiņu rūkšanas.., un ļaudis nemaz nezināja,kas notiekas citās mājās.. (EdV); Bērni runājās .. , kādēļ ziemeļu brieži ēd tieši šīs baltās,neēdami izskatīgās sūnas (EĶ)? Šajos teikumos vienkāršās tagadnes formas *notiekas* un *ēd* izsaka darbību nevis tagadnē,bet pagātnē,vienlaicīgu ar *pagāja,nezināja* pirmajā piemērā un *runājās* otrajā piemērā,turklāt vienkāršās tagadnes forma ir palīgteikumā, bet vienkāršās pagātnes formas - virsteikumā.Parasti neatkarīgajā teikuma daļā uz runas momentu norāda kāds ārējas vai iekšējas uztveres darbības vārds [MLLVG,589]. Tātad vienkāršās tagadnes forma rāda attieksmi nevis pret runas momentu,bet gan pret citas darbības laiku , un tas ir vienkāršās tagadnes relatīvs lietojums .Ne vienmēr citas darbības laiks ir pagātnē. Sastopami arī tādi salikti teikumi,kuros vienkāršās tagadnes forma funkcionē ar nākotnes nozīmi . Šie gadījumi ir vērojami dialogos,piemēram , *Pagaidi , lai atnāk vasara , aizvedīsim tevi uz lauka un nozaldīsim slimo vietu nātrām .. (JV); .. un tādēļ tie [vārdi] jāuzmet uz papīra,kur tu tos izlasi,kad būsi**

*paaugusies.. (EZ) ; Kad būsit sacensībā izkritis cauri , .. es palūgšu tēvam , lai viņš jūsu darbu nopērk (AEH) .Minētajos piemēros vienkāršās tagadnes formām *atnāk , izlasi , nopērk* ir nākotnes nozīme , to rāda konteksts.Te gan nākotnes nozīmi izsaka ne tikai tā teikuma daļa,t.i.,virsteikums,kurai pakārtota teikuma daļa ar vienkāršo nākotni,t.i.,palīgteikums,bet gan viss teikums kopumā.*

2. 4. VIENKĀRŠĀS LAIKA FORMAS AR SALIKTO LAIKA FORMU NOZĪMI

Vai visās nozīmīgākajās latviešu valodas gramatikās,piemēram,A.Bīlensteina “ Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen ” [Bīlensteins 2,349 - 354] , J.Endzelīna “Latviešu valodas gramatikā ” [Endzelīns , 970] , kā arī “ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā ” [MLLVG,589 - 600] , ir minēts,ka vienkāršās laika formas mēdz lietot salikto laika formu vietā.Šinī pētījumā gribētos atkāpties no šī tradicionālā vienkāršo un salikto laika formu saduras formulējuma.Kā liecina pētījumi [Šendelsa , Paulauskiene 4] , šo formu attieksmes ir citas - nevis vienu lieto otras vietā,bet gan valodā ir iespēja lietot tās paralēli kā sinonīmus.

Latviešu valodā var minēt četrus laika formu pārus , kas rāda paralēlu vienkāršo un salikto laika formu lietojumu:

- 1) vienkāršā tagadne un saliktā tagadne;

- 2) vienkāršā pagātne un saliktā tagadne;
- 3) vienkāršā pagātne un saliktā pagātne;
- 4) vienkāršā nākotne un saliktā nākotne.

J.Endzelīna un K.Mīlenbaha “ Latviešu valodas mācībā ” teikts , ka “retumis lietājama nepabeigtā tagadne pabeigtās tagadnes vietā (resp. vienkāršā tagadne saliktās tagadnes vietā): *Es nāku* (= *esmu nācis*) *pie jums ar lielu lūgumu.Tavs brālis,kā dzirdu* (= *esmu dzirdējis*) , *aizceļojis uz ārzemēm.*” [Endzelīns , Mīlenbahs 2 ,106]. ” Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā “ šī pati doma izteikta vēl konkrētāk - “ tagadnes formas no *nākt,atnākt* lieto saliktās tagadnes vietā. *Nāku* (= *esmu atnācis*) *pateikt ,ka ekskursija nenotiks.*” [MLLVG, 589]. Te gan ir jāprecizē , ka biežāk šādā lietojumā konstatējami darbības vārdi ar priedēkli ,piemēram, - *Jūs aizmirstat* (= *esat aizmirsis*) , *kur atrodaties* (*MZ*); .. *viņi mājās nezina,kur es tik ilgi palieku* (= *esmu palicis*) (*JJ Dz3*); .. *viņa bija slima,un ārsti pārlicināti,ka tai vairs atliek* (= *ir atlicis*) *pavadīt šai pasaulē tikai nedaudz stundu* (*JS*); *Pagaidām es viņu nosaucu* (= *esmu nosaukusi*) *par “ spārnoto līgavu “ ...* (*JP*); *Tu raksti tūlīt , līdz nonāc* (= *esi nonācis*) *Peterburgā* (*AA*); *Ko es varu* (= *esmu varējis*) , *to esmu darījis* (*AU*). Tomēr šādi gadījumi atrodami samērā maz,daudz mazāk nekā citu vienkāršo un salikto laika formu saduras gadījumū . Tāpēc nevar apgalvot,ka latviešu valodā būtu izplatīta tendence lietot vienkāršās tagadnes formas ar saliktās tagadnes nozīmi ; ar to zināmā pretrunā ir gan vienkāršās tagadnes nozīme - darbības vienlaicīgums ar konkrēto runas momentu

[MLLVG , 586], gan saliktās tagadnes nozīme - stāvoklis tagadnē, kas radies iepriekšējas darbības rezultātā [MLLVG , 590]. Taču vienkāršajai un saliktajai tagadnei ir viena kopīga iezīme - darbības vai tās seku aktualitāte runas momentā, kas arī „šķiet”, ir pamatā vienkāršās tagadnes lietojumam saliktās tagadnes vietā . Turklāt to pastiprina darbības vārda priedēklis , vienkāršās tagadnes formai piešķirot pabeigtas darbības nozīmi . Kā rāda ekscerpētais materiāls, vienkāršās tagadnes forma saliktās tagadnes formas vietā visbiežāk tiek lietota, attēlojot dialogus, t.i., kur vissvarīgākā ir darbības aktualitāte tieši izteikuma momentā - *Ser , jūs aizmirstat (= esat aizmirsis) , ka pēc piedzīvotā skandāla Lindas Reganes mantām vairs nebūs piedēvētās vērtības (AEM) ; .. jāpārbrauc tad arī [mājās] paraudzīt , kur Jānis tik ilgi paliek (= ir palicis) (JJ3)* . Tātad šis lietojums ir saistīts ar sarunvalodas stilu . Jāņem vērā arī tas , ka sarunvalodai raksturīga lielāka izteiksmes līdzekļu ekonomija [Rozenbergs 2 , 124 - 125] , un tāpēc saliktās tagadnes forma var būt aizstāta ar vienkāršo .

Cita aina atklājas, analizējot pārējos trīs laika formu pārus, jo šo laika formu lietojumā veidojas noteikta sistēma.

Visbiežāk vienkāršās un saliktās laika formas paralēli latviešu valodā lietotas tad, ja tiek attēlota darbība, kas beigusies pirms citas darbības, tā var būt gan tagadnē, gan pagātnē, gan nākotnē. Tas vērojams saliktā teikumā - sakārtotā, pakārtotā, arī jauktā saliktā teikumā. Svarīgi ir tas, ka vienā teikuma daļā darbības vārda laika forma izsaka darbību, kas beigusies ātrāk nekā darbība citā teikuma daļā. Darbību, kas beigusies ātrāk, parasti rāda saliktā laika

forma, piemēram, **ST** .. *mani*, kad esmu samaksājis par drauga glābšanu, atlaiž mājās (*KZ*); Kad mute ir galīgi izkaltusi, lielā kafijas kanna iepeld, sudrabainus garaiņus istabā ielaizdama .. (*JL*); **SP** Kad viņš labu pusstundu bija noslapstījis pa apsarmojušām alejām .., Iekšrīgas pusē atskanēja .. pūtēju orķestra smagā tusnīšana (*AEL*); Telefona stabu rinda, gar kuru visu laiku biju turējusies, veda mani tieši sētsvidū (*RE*); **SN** Parunāsimies par to vēlāk, kad es būšu drusku atkopies (*AEM*); Skatītāji, kas nebūs iekļuvuši stadionā, varēs vērot sacensības TV (*S*). Saliktās tagadnes formas *esmu samaksājis*, *ir izkaltusi* izsaka darbību, beigušos pirms darbības, ko izsaka vienkāršās tagadnes formas *atlaiž* un *iepeld*, to pašu rāda saliktās pagātnes formas *bija noslapstījis*, *biju turējusies* un vienkāršās pagātnes formas *atskanēja*, *veda*, kā arī saliktās nākotnes formas *nebūs iekļuvuši*, *būšu atkopies* un vienkāršās nākotnes formas *varēs* un *parunāsimies*.

Šādos gadījumos saliktās laika formas nereti tiek aizstātas ar vienkāršajām, pareizāk sakot, paralēli tiek lietotas gan saliktās, gan vienkāršās laika formas iepriekš notikušas darbības izteikšanai, piemēram, **VP = ST** *Gribu zināt*, vai ir kas vēl ļaunāks par to, ko piedzīvoju (= *esmu piedzīvojis*) *es* (*IG*); .. lielais vīrs pagalam, es viņu ūzvarēju (= *esmu uzvarējis*) (*DP*); **VP = SP** *Treimaņu Pāvils nodomāja* (= *bija nodomājis*) *precēties un izredzēja* (= *bija izredzējis*) *par savu nākošo sievu* .. *Betiju*, kura viņam *iepatikās* (= *bija iepatikusies*) *viņas* .. *laipnības dēļ* (*ZJ*); .. kad vīri novilka (= *bija novilkusi*) *kažokus un sievietes noņēma*

(= bija noņēmušas) lakatus , nāca redzamas vecas un jaunas sejas .. (EdV) ; VN = SN Bet tās vēstules,ko rakstīs (= būs rakstījusi) viņa,tu tomēr nogādāsi tālāk .. (MZ) ; Par drudzi neraizējieties . Kad noplāusit (= būsit noplāvis) siltā saulītē mauriņu un izsvīdīsīt (= būsit izsvīdis) - pāries (AEM).

No iepriekš teiktā izriet,ka vienkāršo un salikto laika formu sinonīmisks lietojums ir tad,ja šīs laika formas izsaka vienu un to pašu informāciju - pabeigtu darbību.Protams,nevar teikt,ka vienkāršās laika formas nozīmes ziņā pilnīgi aizstātu saliktās,jo formu nozīme nav vienāda.Vienkāršās laika formas,kas,izsakot pabeigtu darbību,parasti ir perfektīvi darbības vārdi,uzsver tikai darbības pabeigtību,tām trūkst galvenās salikto laika formu kopnozīmes - pabeigtas darbības rezultāta aktualitātes kādā tagadnes,pagātnes,nākotnes momentā [Paulauskiene 4 , 357]. Tātad analītiska forma vairāk konkretizē darbības attieksmi pret runas momentu [Paulauskiene 4 , 357]. Tomēr darbības pabeigtība ir galvenais salikto un vienkāršo laika formu vienojošais faktors,lai šīm formām būtu iespējams sinonīmisks lietojums.

2. 5. VIENKĀRŠĀS NĀKOTNES UN SALIKTĀS NĀKOTNES MODĀLS LIETOJUMS

Pirmoreiz latviešu valodniecībā uz abu nākotnes formu modālu lietojumu norādīts A.Bīlensteina “ Lettische Grammatik ” [Bīlensteins 2 , 353], tas ir minēts visās latviešu valodas gramatikās

arī līdz mūsu dienām, ieskaitot MLLVG [599]. Tāds nākotnes formu lietojums ir pazīstams arī citās valodās, piemēram, lietuviešu [DLKG ,296] , angļu[Kerms , 253 - 259 ; Jespersens 2 , 310 ; Blohs ,138 - 149] u.c.valodās.Vienprātīgs ir uzskats,ka tas ir nākotnes formu pārņests lietojums ar modālu nokrāsu,piemēram,*Es laikam pats savā dzīvoklī nevarēšu ne brītiņu pastāvēt ,kur gribu!(EZ) Visam .. tomēr nederēs tava universālmetode (AEL) ; Reti kāds vairs atcerēsies , ka 1940. gada pirmajos mēnešos a / s Zeme sāka izdot .. žurnālu ar nosaukumu *Atbalss* (AJ) ; Iepriekšējos žurnāla numuros stāstījām par gleznotājām , kuru darbība .. mazāk pazīstama Latvijā . To nu nevarēs teikt par Aleksandru Beļcovu .. (Sie) ; Sacīdams , ka bērnību esmu pavadījis Rīgas nomalē , neatklāšu nekādu noslēpumu (ZSI). Nevienai no piemēros minētajām vienkāršās nākotnes formām nav vienkāršās nākotnes primārās nozīmes - izsacīt darbību, kas notiks (vai nenotiks) attiekmē pret runas momentu [MLLVG,597]. Tiek izteikta iespējamība,minējums,šaubas.Līdzīgs ir arī saliktās nākotnes formas lietojums,piemēram , *Tad jau būs nodzīvojies kā pēdējais plencis* (AD) ;*Vai būšu ko smagu pacēlusi (ĀE)? Tad laikam būsi iemilējies .. (AD) ; *Laikam senči būs ievērojuši , ka apkārtstāvošais mainās , rodas no jauna .. (MS) . Arī šinī gadījumā saliktās nākotnes formām *būs nodzīvojies , būšu pacēlusi , būsi iemilējies , būs ievērojuši* nav saliktās nākotnes primārās nozīmes - nākotnē notiekošas darbības rezultāta. nākotnē [MLLVG , 599].***

Šāds gan vienkāršās, gan saliktās nākotnes formu lietojums patiesībā ir ar tagadnes nozīmi, t.i., attiecas uz tagadni [MLLVG , 599; Jespersens , 310; DLKG , 301]. To rāda arī iespēja nākotnes formas tādos teikumos aizstāt ar atbilstošajām tagadnes formām bez satura izmaiņām, piemēram , VN Nebūs (= nav) *vairs, domāju, pārāk daudz to, kas atcerēsies* (= atceras), *ka .. Rīgā iznāca .. monografiju sērija ar kopējo nosaukumu Latviešu māksla* (AJ); SN *Un te nu laikam būšu pateikusi* (= esmu pateikusi) *īsto iemeslu, kādēļ tev stāstu savu dzīves gājumu ..* (EZ).

Bieži teikumos šaubu , nedrošības nokrāsu rada ne tikai vienkāršās vai saliktās nākotnes formu lietojums , bet gan šīs formas kopā ar vārdiem , kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikto apgalvojumu jeb subjektīvu modalitāti . Šie vārdi var būt :

1) partikulas *jau , vēl , tik , tikai , tomēr , laikam , laikam gan , vai* u. c.;

2) dažādu vārdšķiru vārdu iespraudumi *domāju , šķiet , iespējams , varbūt* u. c.

Piemēri : *Kad viņa salieca roku .. spodrais zīds , likās , pārsprāgs no milzīgās masas , kas sablīvējās piedurknē* (AEL); *Mūziķi laikam gan vairīsies runāt šai sakarā par mūzicēšanu ..* (AJ); *Kulītē laikam būs palikušas maizes druskas* (JP); *Droši vien viņi nebūs burtnīcu pat atvēruši* (AE); *Ja iepriekšējos rakstos apcerētos J . Einfeldu un J. Vēveri dažs*

uzmanīgāks lasītājs , iespējams , būs jau ievērojis , tad A. Kolmaņa vārds droši vien liksies .. svešs (D) .

Tātad var teikt , ka nākotnes formu lietojums tagadnes formu vietā norāda teksta autora attieksmi - viņš nav drošs par teikto , tāpēc labāk lieto nākotnes formas , kas neitralizē , samazina apgalvojuma tiešumu. Tā ir šāda lietojuma galvenā funkcija. Tas iespējams tādēļ , ka visam ,kas ir nākotnes sfērā , piemīt zināma nedrošības nokrāsa - par nākotni mēs zinām daudz mazāk nekā par tagadni vai pagātņi .

2. 6. LAIKA VISPĀRINĀJUMS

Darbības vārda laika formām teikumā ir konstatējama arī virkne nozīmju , kas ir indiferentas gan pret runas momentu , gan pret citas darbības laiku. Laika formas , abstrahējoties no konkrētas darbības , izsaka vispārinājumu [Jespersens 2 , 303] .

Bieži vispārināta laika nozīmi saista tikai ar vienkāršo tagadni , klasificējot to kā vienu no tagadnes nozīmēm [SRJ , 490 - 492 ; Gaks , 226] , neminot , ka arī citas laika formas var izteikt šo nozīmi. Šādu viedokli kritizē O. Jespersens [Jespersens 2 , 303 - 304] , noraidot domu , ka tagadne no visiem laikiem ir visnenoteiktākā , tāpēc var būt par vispārīgu spriedumu izteicēju. Viņš norāda , ka gan angļu , gan franču u. c. valodās šādā nozīmē sastop arī citas laika formas - pagātņi un nākotņi. Tomēr valodas

materiāla analīze liecina , ka ar vispārinājuma nozīmi visvairāk tiek lietota vienkāršā tagadne , turklāt visdažādākajās sfērās.

Latviešu valodā ar vispārināta laika nozīmi var būt lietota lielākā daļa laika formu - vienkāršā tagadne , vienkāršā pagātne , vienkāršā nākotne, saliktā tagadne , retāk arī saliktā pagātne, piemēram , **VT** *Jā , tā tas ir : pasaulē drudžainā tempā pieaug troksnis (ZS); Cāļus skaita rudenī (LSUP); **VP** *Atnāca laime , pieotrūka prāta* (LSUP); **VN** *No meža ābeles gardus ābolus nesagaidīsi* (LSUP); **ST** *Amats nevienam nav pieaudzis* (LSUP); **SP** *Birkenbaums arvien cieti bij apzinājies , ka viņš sveiks izies caur dzīvi* (RB).*

Laika abstrakcija , īpaši tagadnē , sastopama arī dažādu likumu , noteikumu , teorēmu ,hipotēžu formulējumos , parunās , grāmatu un avīžu virsrakstos , ēdienu recepšu aprakstos u. c. Tātad visos tajos gadījumos , kad tiek pausta kāda doma , uzskats , padoms vispār , kas adresēts visiem vai daudziem cilvēkiem , bet ne kādam konkrēti . Piemēram , avīžu virsraksti - **VT** *Dārzā bērni zied kā puķes* (RīB); *Zāļu diena ienāk Rīgā* (RīB); *Diskutē par Baltijas drošību* (D); *Tiesneses atbrīvo krāpniekus* (VZ); **VN** *Kā apkaros naudas “atmazgāšanu”* (D)? *Cīnīsies pret smēķēšanu kinofilmās* (VZ); **ST** *Valsts kontroles pārbaude līdzējusi* (RīB); *Braucēji sašutuši par taksobusu vadītāju rīcību* (VZ).

Laika formas ar vispārinātu nozīmi ne vienmēr izsaka vienādu abstrakcijas pakāpi - tā var būt atšķirīga .

Ja laika forma izsaka kvalitatīvu pazīmi, ierastu jeb uzuālu darbību vai darbību, kas pastāvīgi mēdz notikt, tad abstrakcijas pakāpe ir mazāka, un ar šādu nozīmi var fiksēt gandrīz visas laika formas, piemēram, **VT** *Jānis, tāpat kā māsa, apmeklē mazo bērnu skoliņu Siguldā .. (D); .. cienīgs lielskungs un mežsargs dikti rājas, kad ierauga, ka cūkām ļauj ganīklā vai pļavā rakt (JJ2); *Normāli kaskadieris gadā filmējas divās trīs filmās .. (L);* **VP** *Mani vecāki .. savā laikā pārvācās uz jauniem dzīvokļiem ik pa diviem trim gadiem (D);* *Reinis nezināja, ka Puišinos līgot nemēdza .. (DZN);* **VN** .. *neprecējusies tu nepaliksi : Ķirmgraužu mantiniece arvienu varēs izvēlēties no labākiem labāko (JJ1); ... Un atkal snigs un atkal kusīs ... (HE);* **ST** *To [savu vainu] es esmu analizējusi bezgalīgi (D);* *Žurnālistiem nekad neesmu atteikusi [interviju] (D);* **SP** .. *[A. Kolmanis] savu visai īpatnējo rakstību bija perējis .. krietni ilgi (D); .. satikos ar savu jaunāko brāli, izrunājāties, jo nebijām ilgi sagājūšies (DP).**

Tātad šādu vispārinājuma pakāpi var saukt par zemāko pretstatā otrai - augstākajai.

Ja laika forma izsaka visiem zināmas aksiomātiskas patiesības un spriedumus, tā ir abstrakcija vislielākajā mērā. Augstākajā abstrakcijas pakāpē nav sastopama ne saliktā pagātne, ne saliktā nākotne, reti vienkāršā pagātne, biežāk vienkāršā nākotne, visvairāk vienkāršā tagadne, piemēram, **VT** *Dejotājam nečikst kauli un kaites bēg prom (D);* *Ko nevar*

celt , to nevar nest (LSUP); Fotografijās cilvēki nenoveco (ĀE); VP Ko kāroji , to dabūji (LSUP); Dievs gāja pats savus ceļus , viņš zināja , ko darīja (AN); Ja arī vecie laiki nenāktu vairs atpakaļ , zelts tomēr arvienu palika savā vērtībā (AU); VN Ar acīm amatu neiemācīsies (LSUP); Pastāvēs vienīgi tas , kas skatīsies pāri , nevis savu kurpju purngalos (MS); Kad cirvja kātam lapas plauks , kad vārna ragavām brauks , kad pupas vadžiem plēsīs , tad man kāzas būs (LSUP); ST Paši brāļi kāvušies , paši mieru saderēs (LSUP); Nafta ir darījusi daudzas Amerikas pilsētas slavenas un bagātas .. (AEM) .

Atšķirība starp šīm divām abstrakcijas pakāpēm ir tāda , ka kvalitatīvā un uzuālā laika forma izsaka pazīmi , kas eksistē tik ilgi , cik eksistē pats subjekts. Gnomiskā laika forma attiecas uz visiem laikiem. Tātad tā izsaka pazīmi , kas pastāv vienmēr ,t. i. , ir panhroniska.

2. 7. VĒSTĪJUMA LAIKI

Darbības vārda laika formas var būt lietotas arī kā vēstījuma laiki. Tādos gadījumos teksta fragmentā vai pat visā tekstā dominē viena laika forma. Visbiežāk tā ir vienkāršā tagadne (praesens historicum) vai vienkāršā pagātne , bet sastopami arī citi vēstījuma laiki - saliktā tagadne , saliktā

pagātne , ļoti reti vienkāršā nākotne ; nav fiksēts šāds saliktās nākotnes lietojums.

Piemēri .

VT: *Jaukā vasaras dienā Operas apstādījumos stāv vecis , kam pie garas saites šūpojas un raužas pret debesīm daudz raibu balonu. Pienāk tēvs un nopērk kādu no tiem savam mazajam puikam(AJ).*

VP: *Viņš un visi tie ļaudis , ar kuriem viņš tikās , izlikās kā raibas segas .. Viņos mitinājās tūkstots spoku . Tur čumēja un mudžēja no salasītām domām .. Katra paša īstā būtne bij aprakta zem visiem šiem svešiem gružiem , starp kuriem arī viņš rušinājās jau veseliem gadiem (HE).*

VN : *...Ir pērnrudens 21. oktobra vakars .. Tūliņ , tūliņ vērsies mūsu nama svinību zāles durvis , un es aicināšu Ievānu dzimtas trīs paaudzes . Bet vakarā “Mērupes “ pagalmā .. karoga mastā pacelsies karogs .. Mazbērniem rokās degs svecītes , un trīs paaudzes cieši sadosies rokās.. (Sie)*

ST : *Man .. citur .. nekur tā nav paticis kā mūsu dzimtenē .. ne Berlīnē , ne Drēzdenē .. - es nekur neesmu jutusēs omulīga : gan esmu apbrīnojusi tur tos jaukumus , bet .. man sirds un prāts allaž ilgojušies pēc mājām .. (JJ 2)*

SP : *Pirmajā laikā viņai bija klājies diezgan pasmagi , jo bija ieprecējusies svešā pusē .. Grūti viņai bija nācies ieņemt savā sirdī Dievlodziņu dzimtas ienaidu .. Tā īsti un patiesi viņa tanī bija iegājusi tikai pēc dažiem gadiem , kad ganībās .. pēkšņi bija nobeigusies viņas .. pūra gov. .. No šā brīža viņa bija*

sākusi saprast burvestības lielo ļaunumu.. Viņa bija sākusi sargāt un bēdzināt no Vilkaču acīm visu , kas tai licies tuvs un vērtīgs ... (IL)

Parasti uzskata , ka šie vēstījuma laiki stāsta par notikumiem , kas norisinājušies tuvākā vai tālākā pagātnē [Benvenists , 271]. Tā , piemēram , raksturota vienkāršā tagadne kā vēstījuma laiks arī MLLVG [MLLVG, 588]. Tātad vēstījuma laiki izteiktu darbību , kas notikusi pirms runas momenta, resp.,pagātni . Vienkāršā pagātne , saliktā pagātne - tieši , bet vienkāršā tagadne ,vienkāršā nākotne , saliktā tagadne - netieši , transponējot nozīmi. Tomēr J. Šendelsa [Šendelsa , 91], K. Hamburgere [Hamburgere , 21 - 113] u.c. uzskata, ka vēstījuma tagadne , pagātne u. c. laika formas neapzīmē reālu pagātni (izņemot vēsturiskus romānus , kuros ir tieši norādīts uz konkrētiem datumiem vai laika posmiem).Šādas laika formas izsaka fiktīvu jeb iluzoru tagadni , pagātni , nākotni [Jespersens , 301]. Literārie personāži , viņu dzīve un notikumi , kas tos skar , ir autora izdomāti , tātad arī darbības laiks un vieta. Tāpēc apstākļa vārdi *pašlaik* , *šodien* , *rīt* , *vakar* u.c. , kas parasti apzīmē konkrētu laika posmu , vēstījuma tekstā var būt vienā teikumā ar laika ziņā nesaderīgām laika formām ,piemēram ,*Elza patlaban sarunājās ar jauno pagasta skrīveri (MJ);Jau drīz pēc savas atbraukšanas pilsētā viņš šodien bij atzinis , ka Zandens un viņa palīgi nav stāvējuši mierā (AnN) ; Eju vakarrīt pa Kalpaka bulvari (AEL)*.

Tas iespējams tādēļ , ka visām laika formām vēstījuma tekstā ir relatīva nozīme ,t.i. , atskaites punkts ir laiks , kas eksistē

daiļdarbā , tātad teksta autora radītais laiks . Un šī relatīvā , iluzorā laika robežās darbības vārda laika formām ir iespējamās visas tās pašas nozīmes , kas absolūtajā lietojumā .Tāpēc , piemēram , E. Benvenists uzskata , ka darbības vārda laika formas nav vienas sistēmas elementi [Benvenists , 271 - 280]. Valodā un cilvēka apziņā blakus eksistē divas savstarpēji saistītas un tomēr opozitīvas laika formu sistēmas , kas izpaužas izteiksmes jeb ziņojuma plānā ¹¹ :

- 1) vēstījuma laiki jeb vēsturiskais plāns (to gan E. Benvenists saista tikai ar pagātņi un tās laikiem) ;
- 2) pārējie laiki jeb runas plāns .

Tomēr , kā jau minēts iepriekš , nevar absolutizēt pagātņi kā vienīgo vēstījuma laiku , resp . , ka visi vēstījuma laiki , neatkarīgi , kādā formā tie būtu , attiektos tikai uz pagātņi .Jārespektē darbības vārda laika formu absolūts un relatīvs lietojums .

Jāpiebilst , ka daiļliteratūrā viss teksts parasti nekad nav vienā laikā. Ir sastopama laika formu maiņa kā stilistisks paņēmieni, ar to panākot lielāku tēlojuma efektu.Nesteidzīgu aprakstu pagātnē pārtrauc tagadnes formas , ar kurām attēlo kādu emocionālu notikumu vai izsaka vēstījuma kulmināciju ,

¹¹ Uz šī E. Benvenista atzinuma balstījies arī poststrukturālisma filozofs R. Barts , aprakstot cilvēka laika izpratnes būtību - skat. Barts , 183 .

piemēram , *Es nepirku [mašīnu] steigā.Sistemātiski , ik nedēļas apstaigāju visus šejienes tirgoņus un vēroju , kā iet veikali , kas parādās jauns .. Vienreiz aizejam tepat uz stūra , pie Eriksona , kam pieder lielākais Silvertaunas autolaukums. Skatāties. Jā ,šis tas ir, ševīši , fordi ,plimutiņi .. Te skatos , garāžai pavērušās durvis un iekšā .. spulgo kaut kas tumši zils. Es pavelku laukuma puisi un prasu , kas tas ?Šis piemiedz aci : nu , ja jūs to dabūtu , tad no tiesas būtu zirgā ! To nupat tikai ieveda . Kadilaks (AEC)!*

Galvenais secinājums , beidzot nodaļu , ir šāds . Darbības vārda laika formu nozīmes potenciālā / rezultatīvā satura opozīcijas analīze parāda laika formu nozīmes aktualizācijas galaiznākumu . Tā ir gan konteksta , gan situācijas nosacīta laika formu daudznozīmība , kas atspoguļo teksta autora ikreizējo komunikatīvo mērķi .

3. DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU IMPLICĪTAIS / EKSPLICĪTAIS SATURS

Iepriekšējā nodaļā, aprakstot laika formu nozīmes potenciālo / rezultatīvo saturu, iezīmējās vēl viens nozīmes aspekts. Kontekstā laika forma un tās nozīme ne vienmēr sakrīt, t.i. „atšķiras formālais un jēdzieniskais saturs [Skalička 1, 121]. S. Karcevskis šādu konteksta nosacītu atšķirību sauc par valodas zīmes asimetrisko duālismu [citēts pēc Skalička 1, 121], bet V. Gaks - par formas funkcionālu asimetriju [Gaks, 29]. Tātad laika formām, iesaistoties teikumā, ne vienmēr saglabājas formas un satura vienība. Tāpēc var runāt par darbības vārda laika formu nozīmes eksplicītu jeb tiešo un implicītu jeb netiešo saturu. Tas ir tādā gadījumā, ja gramatiskās formas izveide izteikta eksplicīti - ar gramatiskiem līdzekļiem (darbības vārda tagadnes, pagātnes, nākotnes celmi sintētiskajām laika formām, palīgdarbības vārds *būt* attiecīgajā tagadnes, pagātnes, nākotnes formā un lokāmais darāmās kārtas pagātnes divdabis ar izskaņu - *is*, *usi* analītiskajām laika formām), bet gramatiskās formas nozīme jeb saturs izteikts implicīti.

Ja darbības vārda laika forma tekstā lietota savā pamatnozīmē, tad, protams, nevar runāt par formu un tās izteikto saturu kā kaut ko atšķirīgu, jo tie sakrīt. Ja darbības vārda laika forma tekstā netiek lietota pamatnozīmē, t.i. tai ir cita semantika, tad jau tā ir formas un satura funkcionāla asimetrija.

Eksplīcīti laika forma izsaka vienu , bet implīcīti - ko citu.
 V.Gaks [Gaks , 29] šķir divus funkcionālās asimetrijas gadījumus :

- 1) viena un tā pati forma var būt izmantota dažādu nozīmju izteikšanai , resp., dažādās funkcijās;
- 2) viena un tā pati nozīme var būt izteikta ar dažādām formām.

Citiem vārdiem sakot , pirmais gadījums ir laika formu polisēmija,bet otrais - sinonīmija. Par šīm parādībām tuvāk nākamajās divās apakšnodaļās.

3. 1. DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU POLISĒMIJA

Katrai darbības vārda laika formai atkarībā no konteksta var fiksēt virkni nozīmju, tātad laika formas ir polisēmiskas . Vienkāršajām laika formām šo nozīmju ir vairāk , saliktajām - mazāk.Tomēr visas nozīmes iespējams grupēt primārajās un sekundārajās (sekundāro nozīmju analīzi skat . iepr . 2 . 1 . - 2 . 7 .) .

Gramatisko formu polisēmija valodniecībā tiek traktēta divējādi , un abiem viedokļiem ir senas tradīcijas.

Pirmā viedokļa pamatā ir semantiskā invarianta jēdziens ,t.i., gramatiskajai formai ir viena vispārīga nozīme , kura nav atkarīga no konteksta. Visas pārējās nozīmes izriet no šīs pamatnozīmes kā konteksta nosacīti varianti.Šī koncepcija atspoguļojas R. Jakobsona darbos [Jakobsons , 210 - 221], bet tās sākumi rodami N. Trubeckoja [Trubeckojs] u.c. Prāgas lingvistiskās skolas pārstāvju pētījumos fonoloģijā.

Otrs viedoklis atzīst gramatiskās formas daudznazīmību jeb polifunkcionalitāti. Viens no redzamākajiem šīs koncepcijas piekritējiem ir A. Potebņa , kurš vispār neatzīst gramatiskās formas vispārīgu nozīmi , saistot visas gramatisko formu nozīmes tikai ar konkrētu kontekstuālu lietojumu [Potebņa , 44].

Tomēr liela daļa autoru , piemēram , F. Fortunatovs [Fortunatovs] , E. Košmiders [Košmiders , 140 - 167], A. Bondarko [Bondarko 1,3,4] u.c. gramatisko formu nozīmju aprakstā neaprobežojas tikai ar vienu vai otru koncepciju. Tiek izmantotas abas , atzīstot , ka gramatiskā forma var būt daudznazīmīga jeb polisēmiska , taču katrai ir nosakāma arī viena vispārīga paradigmātiskā nozīme - primārā nozīme ; pārējās kā sekundāras izriet no tās . Šāds gramatisko formu nozīmes apraksta princips ievērots arī šinī pētījumā.

3. 2. DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU

SINONĪMIJA

Darbības vārda laika formu polisēmija ir cieši saistīta ar sinonīmiju - laika formu daudznozīmība ir nozīmju sinonīmijas cēlonis. Apkopojot visu laika formu nozīmes, redzams, ka starp nozīmēm ir saskarsmes punkti - daļa nozīmju var izteikt vienu un to pašu saturu. Ja ar sinonīmiju saprot dažādu valodas vienību semantisku līdzvērtību [Laua, 188], tad parādība, kur atšķirīgas gramatiskās formas var izteikt vienu un to pašu saturu, ir uzskatāma par sinonīmiju. Tomēr būtisks ir jautājums, kā traktēt šo sinonīmiju - tā ir leksiskā vai gramatiskā sinonīmija. Ir skaidrs, ka darbības vārda laika formu sinonīmija atšķiras no leksiskās sinonīmijas. Leksiskie sinonīmi parasti tiek definēti kā fonētiski atšķirīgi vienas vārdšķiras vārdi ar identu vai tuvu nozīmi [Laua, 190]. Piemēram, vārds *lēns* un tā sinonīmi - *nesteidzīgs*, *rāms*, *gauss* [Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca, 143]. Darbības vārda laika formu sinonīmija rodas kontekstā, no visa teikuma jēgas. Varētu teikt, ka tas ir process, kura pamatā ir konteksta nosacīta laika formu nozīmes transpozīcija. Tāpēc laika formu sinonīmija neatbilst arī gramatisko sinonīmu definīcijai - gramatiskie sinonīmi ir vārdi ar sinonīmiskiem gramatiskiem rādītājiem vai vienlīdzīgas gramatiskās formas [Ahmanova 1, 407], piemēram, *vislabākais un pats labākais*. Turklāt laika formu nozīmes, lai cik tuvas tās arī nebūtu, nekad

nav absolūti sinonīmi , jo saglabā nozīmes atšķirības ¹² . Kā uzskata Š. Balli, tām gramatiskās sistēmas daļām , kuras var mainīties kopīgu funkciju veikšanā , vispār nav nepieciešama to semantiskā un stilistiskā tāpatība [Balli , 49]. Varbūt lietderīgi būtu darbības vārda laika formu sinonīmiju uzskatīt par funkcionālu sinonīmiju , tādējādi uzsverot , ka laika formu nozīmju sinonīmija iespējama tikai noteiktā lietojumā , t.i. , kontekstā .

Lai precīzi noteiktu , vai darbības vārda laika formu nozīmes ir vai nav sinonīmi , var izmantot metodi , kuru visbiežāk lieto leksikoloģijā - substitūcijas metodi. Ja divi vai vairāki vārdi vienā un tajā pašā kontekstā ir savstarpēji nomaināmi , nemainoties visa izteikuma nozīmei , tos uzskata par sinonīmiem [Veidemane , 83]. Attiecīgi tāpat var rīkoties ar laika formām . Ja vienā un tajā pašā kontekstā tās var savstarpēji aizstāt bez īpašām nozīmes atšķirībām - tad šīs nozīmes ir sinonīmi. Nosakot , kuras laika formu nozīmes ir vai nav sinonīmi , var secināt :

1) sinonīmu rindā parasti ietilpst divas formas , retāk - vairākas;

2) sinonīmijā ir izdalāmas trīs grupas :

- a) primārās un sekundārās nozīmes sakritums ;
- b) sekundāro nozīmju sakritums ;
- c) primāro nozīmju sakritums .

Turpmāk - katras sinonīmu grupas analīze.

¹²M. Glovinska tāpēc šādas nozīmes sauc par kvazisinonīmiem [Glovinska , 76].Tomēr sinonīmu definīcija ir pietiekami plaša , lai tajā varētu iekļaut arī darbības vārda laika formu nozīmju tuvumu.

3. 2. 1. PRIMĀRĀS UN SEKUNDĀRĀS NOZĪMES SAKRITUMS

Šajā sinonīmu grupā sinonīmu rindu veido divas laika formas - viena, kura ir savā pamatnozīmē un otra, kura attiecīgā kontekstā var iegūt pirmās formas nozīmi. Tāpēc, nosaucot sinonīmu pārus, pirmā minēta forma ar primāro nozīmi.

vienkāršā nākotne - vienkāršā tagadne

Piemēri: *Es tūlīt lecu zemē [no galda] (AEH); Rīt es braucu uz laukiem * ; Ja nu pēc šīs vēstules viņš jums vairs neatbild (MZ)? Šito maišeli es ņemu ceļamaizei (ZSG).*

Šādos teikumos vienkāršās tagadnes formas *lecu*, *braucu*, *neatbild*, *ņemu* izsaka nākotni, to rāda konteksts. Pirmajos trīs teikumos tie ir apstākļi *tūlīt*, *rīt*, *pēc vēstules*. Ceturtajā teikumā uz nākotnes darbību norāda viss teikuma saturs kopumā - teksta autors gatavojas drīzumā doties ceļā.

vienkāršā tagadne - vienkāršā nākotne

saliktā tagadne - saliktā nākotne

Piemēri: VN *Kā varbūt jau zināsīt, .. mācītājiem šinī zemē ir vislielākā teikšana (AEC); Lejas durvis tika atslēgtas.. “ Tas*

*būs Mežaks. Viņš pēdīgi būs iekļuvis namā , “ teica Austra (JV);
SN Un te nu laikam .. būšu pateikusi īsto iemeslu, kādēļ tev
stāstu savu dzīves gājumu...(EZ); Jūs laikam būsit kaut ko
saklausījies par sulaiņu atmiņām.. (AEM);- Es domāju , tu taču
ar Jetiņu būsi ko runājis ,- Puišiņš sacīja (DZN).*

Šajos teikumos nākotnes formām zināsit , *būs* , *būšu*
pateikusi , *būsit saklausījies* , *būsi runājis* ir tagadnes nozīme
(vienkāršās un saliktās) . Nākotnes formas lietotas , lai
neitralizētu apgalvojuma tiešumu , t.i. , modālā nozīmē, bet ne
savā pamatnozīmē , par to liecina teikumos atrodamie vārdi , kas
izsaka šaubas , nedrošību - partikulas *varbūt* , *laikam* , apstākļa
vārds *beidzot* un darbības vārds *domāju*.

saliktā tagadne - saliktā nākotne

Piemēri : *Nu, tas zēnam noderēja , mācību viņš būs dabūjis
(JV); Es jums to jau būšu teicis * ; Paldies , to [grāmatu] es būšu
izskatījies * ; Augumā arī es biju ne liela , ne maza .. Tu šai ziņā
būsi atsitusies tēvā , jo tagad jau esi gandrīz manā augumā
(EZ).*

Kā redzams piemēros , saliktās nākotnes forma saliktās
tagadnes nozīmē bieži tiek lietota , konstatējot vai apstiprinot
iepriekš notikušu faktu. Šis apstiprinājums , varētu teikt , ir
dubults . Perfekta forma , vienalga , vai tā būtu saliktā tagadne ,
saliktā pagātne vai saliktā nākotne , jau pati par sevi izsaka

rezultatīvu vērtējumu . Saliktās nākotnes forma saliktās tagadnes vietā it kā apstiprina vēlreiz - jā , šis fakts ir noticis.

3. 2. 2. SEKUNDĀRO NOZĪMJU SAKRITUMS

Šajā sinonīmu grupā ietilpst laika formas , kas

- 1) izsaka vispārinājumu - vienkāršā tagadne , vienkāršā pagātne , vienkāršā nākotne , saliktā tagadne ;
- 2) lietotas kā vēstījuma laiki - vienkāršā tagadne , vienkāršā pagātne , vienkāršā nākotne , saliktā tagadne , saliktā pagātne.

Sinonīmiņu abos gadījumos var radīt vairākām laika formām kopīga sekundārā nozīme. Pirmajā laika formu grupā tas ir laika vispārinājums, otrajā - laika ilūzija jeb fikcija.

Jāsaka , ka šī sinonīmu grupa ir problemātiska. Konteksta analīze rāda , ka ne visas darbības vārda laika formas var būt sinonīmi vispārinājuma vai vēstījuma nozīmē .

Vispirms par sinonīmiņu laika formām ar **vispārinātu nozīmi**. Ekscerpētā materiāla analīze rāda , ka sinonīmiņa iespējama relatīvi nelielam laika formu skaitam . Visbiežāk laika formas šādā nozīmē ar citām nav iespējams aizstāt , jo zūd vai varbūt neitralizējas vispārinājuma nozīme , piemēram , VT *Bads māca strādāt , aukstums tecēt (LSUP) ; Mazs cinītis gāž lielu*

vezumu (LSUP); Un ikvienam no vecākiem jau šķiet, ka viņa bērns ir mīļš, labs.. (Sie); Nabadzība līdzinās miglai, kas apņem visus (MS); Jā, tā tas ir: pasaulē drudžainā tempā pieaug troksnis.. (ZS); VP Izēdās, izdzērās, aizgāja - ne paldies nesacīja (BLSUP); Kur aizgāja, tur palika (LSUP); Te bija, te izbija (LSUP); VN Sliktu darbu kabatā nenoslēpsi(LSUP); Kad dzīvosim, tad redzēsim (LSUP); Pastāvēs vienīgi tas, kas skatīsies pāri, nevis savu kurpju purngalos (MS); ST Amats nevienam nav pieaudzis (LSUP).

Ir tikai neliela grupa ļoti vispārīga satura teikumu, kuros iespējama divu laika formu sinonīmija bez satura izmaiņām.

Ja teikumā ir vienkāršā tagadne, tad var būt sinonīmisks vienkāršās nākotnes lietojums, piemēram, *Kas citam bedri rok* (= raks), *pats iekrūt* (= iekritis) (LSUP); *Zem guļoša akmens pat ūdens nepakļūst* (= nepakļūs) (LSUP); *Smejies* (= smiesies) *bagātam - būsi bagāts*, *smejies* (= smiesies) *nabagam - būsi nabags* (LSUP).

Un otrādi - ja teikumā vispārinājumu izsaka vienkāršās nākotnes forma, tad kā sinonīms iespējama vienkāršās tagadnes forma - *Kaķa lāsti neklūs* (= neklūst) *debesīs* (LSUP); *Cūka dubļus vienmēr atradīs* (= atrod) (LSUP); *Neviens nemeklēs* (= nemeklē) *citu aizkrāsnē*, *kas pats nebūs* (= nav) *aizkrāsnē bijis* (LSUP).

Šī savstarpējā vienkāršās nākotnes un vienkāršās tagadnes mija vispārinājuma nozīmes izteikšanā liecina, ka abu laiku

sfēras saskaras. Varētu teikt , ka tagadnes robežas tiek izstieptas un ietiecas nākotnē , bet ne pagātnē. Abi laiki - tagadne un nākotne - nozīmes ziņā ir pretstats pagātnei. Par pagātnē notikušiem faktiem mēs varam spriest , vērtēt tos. Par to , kas notiek pašlaik , mēs vēl nevaram pilnībā spriest, un nepavisam tas nav iespējams par nākotni. Tāpēc ir iespējama vienkāršās tagadnes un vienkāršās nākotnes sinonīmija vispārinājuma nozīmē , bet nav raksturīga abu pagātnes laika formu un saliktās tagadnes sinonīmisks lietojums ar citām laika formām.

Atrodami tikai daži teikumi , kuros var būt triju laika formu sinonīmija . Arī šādiem teikumiem ir ļoti vispārīgs , nekonkrēts saturs . Viens ir vienkāršajā pagātnē - *Ko kāroji , to dabūji (LSUP)* resp. *Ko kāro , to dabū vai Ko kārosi , to dabūsi*. Otrs šāds piemērs varētu būt *Kas bijis , tas bijis (LSUP)* saliktajā tagadnē , kur arī var lietot vienkāršo tagadni *Kas ir , tas ir* vai vienkāršo nākotni - *Kas būs , tas būs* .

Arī **vēstījuma laikos** sinonīmija vērojama tikai atsevišķiem laika formu pāriem. Piemēram , ja tekstā ir vēstījuma tagadne , tad šāds teksts varētu būt arī vienkāršajā pagātnē bez īpašām satura izmaiņām -

Kādam tēvam ir (=bija) trīs dēli : divi gudri , viens muļķis. Gudrajiem dēliem tēvs dod (= deva) zirgu , ko žagarus vest , bet muļķītim tie jānes (= bija jānes) nešus mājā. Reiz gudrie dēli .. ierauga (=ieraudzīja) vardi uz ceļa kunkstam .Varde lūdz (= lūdza) , lai pārceļot pār grāvi , bet gudrie neceļ (=necēla) un uzsit (= uzsita) vēl ar pātagu. Muļķītis nāk (= nāca) ar žagaru

nastu , *tas paklausa* (= *paklausīja*) *vardes lūgumu. Varde apsolvās* (= *apsolvās*) *par to viņam visur palīdzēt* (LTP).

Citi vēstījuma laiki kā sinonīmi šādā tekstā nav iespējami.

Vēl par vēstījuma laiku sinonīmiju var runāt , ja viss teksts ir vai nu saliktajā tagadnē , vai saliktajā pagātnē . Abas laika formas latviešu valodā iespējams lietot paralēli ar vienkāršo pagātni , uzsverot darbības pabeigtību. Piemēram , šādi teksti :

ST *Nu labi , labi. Esmu bijis neapdomīgs . Esmu dzērumā izplāpājis lietas , par ko nebij jārunā. Esmu aizkaitinājis tavu ļoti cienājamo vīra kungu* (VK).

SP *Vilku medības pa to starpu bija norisinājušās citādi parastā kārtībā , bet nobeigušās ar visai nepatīkamu pārsteigumu. Apcelto vilku gan bija Lapsu kalnos vēl atraduši , dzinēji mezsarga Klinklāva pārbaudītā vadībā bija to pareizi ielenkuši .. un dzinuši uz pļavas pusi , kur bija nostājušies visi labākie strēlnieki ..* (JJ 2)

Abos tekstos iespējama vienkāršā pagātne kā vēstījuma laiks - *biju, izplāpāju, aizkaitināju* utt.

Laika formu sinonīmija nav iespējama , ja vēstījuma laiks ir vienkāršā pagātne vai vienkāršā nākotne , piemēram,

VP .. *lielajai sienas freskai trūka galvenās personas , pašas Galatejas. Tās vietā freskā redzēja tikai blāvu laukumu .. ,kas ļoti neglīti atdalījās no saulainās debess un zilās jūras , kurā peldēja zeltainie tritoni* (JS).

VN *Pie Dorena viņš vairs ilgi neies . Piesūtīs tai apsolvīto grāmatu ar ekspresi. Ieslēgsies savā istabā . Lasīs , jeb darīs ko*

citū. Tur viņš bij ārpus visām briesmām . Tur to nesagūstīs nekādi slazdi (HE).

Tātad katra laika forma , lai arī lietota kā vēstījuma laiks , saglabā savas nozīmes atšķirības . Kā jau minēts iepriekš , 2 . 7 . apakšnod . , laika formām vēstījuma tekstā ir relatīva nozīme , un šī relatīvā laika robežās laika formām ir tās pašas nozīmes , kas absolūtajā lietojumā . Tikai atskaites punkts ir nevis reāls runas moments , bet teksta autora izdomāts un saistīts ar literāru tēlu darbības aprakstu .

3. 2. 3. PRIMĀRO NOZĪMJU SAKRITUMS

Šo sinonīmu grupu var noteikt ar zināmiem iebildumiem , jo laika formu primārās nozīmes pilnībā sakrist nevar. Tomēr ir laika formas , kuras noteiktā kontekstā var būt lietotas paralēli :

vienkāršā tagadne - saliktā tagadne

vienkāršā pagātne - saliktā tagadne

vienkāršā pagātne - saliktā pagātne

vienkāršā nākotne - saliktā nākotne

Vienkāršo un salikto laika formu sinonīmisks lietojums ir iespējams tikai saliktos teikumos , kur vienā teikuma daļā darbība

beigusies ātrāk nekā citā teikuma daļā. Darbību, kas beigusies ātrāk, latviešu valodā var izteikt divējādi - vai nu ar vienkāršo laika formu, vai ar salikto.

Piemēri. Iepriekš notikušu darbību izsaka **vienkāršā** laika forma :

Jūs aizmirstat (= esat aizmirsis), kur atrodaties (MZ); Gribu zināt, vai ir kas vēl ļaunāks par to, ko pie dzīvoju (= esmu piedzīvojis) es (IG); Kad Zūze savu uzdevumu izpildīja (= bija izpildījusi), tad Potivariene ..bija sataisījusies uz vakara pātariem(MJ); Bet tās vēstules, ko rakstīs (= būs rakstījusi) viņa, tu tomēr nogādāsi tālāk (MZ).

Iepriekš notikušu darbību izsaka **saliktā** laika forma :

.. mani, kad esmu samaksājis (= samaksāju) par drauga glābšanu, atlaiž mājās (KZ); Augu pie mātes līdz trešajam gadam, bet ceturtajā biju pieaudzis (= pieaugu) .. daiļš, slaiķis .. zirgs.. (DP); "Tu nu varētu nākt mani pavadīt," sieva sauca no koridora. "Izgaidīsies, kad būšu aizbraukusi (= aizbraukšu)." (JV)

Tātad abos kontekstos iespējama brīva vienkāršo un salikto laika formu substitūcija. Tomēr ne vienmēr saliktās laika formas ir aizstājamas ar vienkāršajām; to var neļaut saliktās laika formas nozīme. Vienkāršās laika formas salikto vietā netiek lietotas, ja saliktās laika formas izsaka ierastu, daudzkārtēju darbību vai vispārīgus apgalvojumus, t.i. laika ziņā nenoteiktu darbību - Vienmēr ar darbiem esam nokavējušās (IL); Amatsnevienam nav pieaudzis (LSUP).

Tā kā vienkāršo un salikto laika formu sinonīmijas cēlonis ir laika formu nozīmes tuvums, tad I. Šendelsa šīs grupas sinonīmus sauc par sistēmiskiem pretstatā abām pārējām grupām, kuras aptver kontekstuālus sinonīmus [Šendelsa , 30]. Latviešu valodā par sistēmiskiem sinonīmiem var uzskatīt vienkāršo pagātņi , salikto tagadni un salikto pagātņi , ja ņem vērā cēloni , uz kuru norāda J. Endzelīns “ Latviešu valodas gramatikā “ [Endzelīns 2 , 702 ; sk. arī MLLVG , 591]. Baltu valodu vienkāršā pagātne ir īpatnēja forma , kuras nozīme aizstāj senās imperfekta , aorista , perfekta un pluskvamperfekta nozīmes.Saliktās , jeb , kā saka J. Endzelīns , perifrastiskās perfekta un pluskvamperfekta formas ir jaunākas cilmes ziņā. Tātad varētu teikt , ka šī iespēja ar vienkāršās pagātnes formu izteikt divu saliktu laiku nozīmes valodā ir ļoti sena. Iespējams ,ka šis paraugs sekmējis arī divu citu sinonīmu pāru veidošanos - vienkāršās tagadnes un saliktās tagadnes , vienkāršās nākotnes un saliktās nākotnes . Tomēr šie gadījumi vienmēr ir konteksta nosacīti.

A.Paulauskiene lietuviešu valodas vienkāršo un salikto laika formu gramatiskajai sinonīmijai min divus iemeslus [Paulauskiene, Tarvīdaite, 162] :

- 1) vienkāršo un salikto laika formu nozīmes tuvums;
- 2) citu valodu ietekme.

Tādi paši sinonīmijas cēloņi ir iespējami arī latviešu valodā,tomēr dominējošais ir pirmais,jo tas eksistē jau pašā latviešu valodā kā

iespēja izteikt pabeigtu darbību ar diviem darbības vārda formu veidiem. Vienkāršo laika formu lietošanu salikto vietā, protams, var ietekmēt citas valodas, taču tikai tādas, kurās nav salikto laika formu un tāpēc perfekta nozīmi izsaka ar vienkāršajām laika formām. Tāda valoda, piemēram, ir krievu valoda, ar kuru latviešu valoda gadu desmitiem bijusi un ir ciešā kontaktā. Tomēr būtu nepareizi teikt, ka krievu valodas ietekmē latviešu valodā saliktās laika formas tiek aizstātas ar vienkāršajām, kā tas norādīts B. Ceplītes un L. Ceplīša “Latviešu valodas praktiskajā gramatikā” [Ceplīte, Ceplītis 71]. Pagaidām trūkst pētījumu, lai varētu to apgalvot, kā arī nevar precīzi norobežot gramatiskās sinonīmijas cēloņus pašā latviešu valodā un iespējamo citas valodas ietekmi.

Jāpiemin, ka vienkāršo un salikto laika formu lietojumu latviešu valodā noteikti ir ietekmējusi arī lībiešu un vācu valoda, kuras kā kontaktvalodas (lībiešu valoda kā substrātvaloda) ilgstoši ir eksistējušas un attīstījušās blakus latviešu valodai. Tā kā abās minētajās valodās ir gan vienkāršās, gan saliktās laika formas [Karma, 35 - 36, Engels, 449 - 451], tad ietekme noteikti ir pretēja krievu valodai.

Samērā droši var teikt, ka pagaidām latviešu valoda diezgan stingri turas pie savām vienkāršo un salikto laika formu lietošanas tradīcijām, kuras atļauj noteiktā kontekstā paralēlu šo formu lietojumu.

3. 2. 4. DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU SINONĪMIJA UN VALODAS STILS

Laika formu sinonīmija ir saistīta ar noteiktu valodas stilu. Valodas stils reizē ar stilam raksturīgajiem izteiksmes līdzekļiem¹³ nosaka arī, kādā nozīmē teikumā tiek lietota laika forma.

Latviešu valodniecībā darbības vārda laika formu stilistisko aspektu ir analizējis J.Rozenbergs “Latviešu valodas praktiskajā stilistikā” [Rozenbergs 2, 121 - 130]. Grāmatā vairāk aprakstīta katras laika formas semantika, bet nav tuvāk norādīts, kāda ir tās saistība ar valodas stiliem. Arī šinī pētījumā nav dota vispusīga laika formu stilistiskā analīze, jo tas ir atsevišķa pētījuma objekts. Tomēr, pētot laika formu sinonīmiju, var konstatēt, ka sinonīmi ir saistāmi ar visiem latviešu valodas funkcionālajiem stiliem:

- 1) literārās sarunvalodas stilu¹⁴;
- 2) zinātnisko un populārzinātnisko valodas stilu;
- 3) lietišķo rakstu valodas stilu;
- 4) publicistikas valodas stilu;
- 5) daļliteratūras valodas stilu [Rozenbergs 1, 29].

¹³ Par valodas stiliem un to izteiksmes līdzekļiem tuvāk skat. Rozenbergs 1.

¹⁴ Par literāru sarunvalodu pētījumā uzskatīta literārās valodas lietotāju brīva, nepiespiesta runa, kā arī tās atveidojums daļliteratūrā.

Sarunvalodas stilam raksturīgi šādi laika formu sinonīmi , kuri nav sastopami citos stilos, jo ietver teksta autora subjektīvu, emocionālu vērtējumu :

1) vienkāršā tagadne ar vienkāršās nākotnes nozīmi - *Rūt sākas* (= sāksies) *voleja turnīrs* (GJ);

2) saliktā nākotne ar saliktās tagadnes nozīmi - “ *Vai tu gribi , lai es to [drosmi] pierādu ?*” “*Būsi jau pierādījusi* (= esi pierādījusi) *diezgan* “ (GJ);

3) vienkāršā tagadne ar saliktās tagadnes nozīmi - *Ko es varu* (= esmu varējusi) , *to esmu darījusi* (AU).

Zinātniskās un **populārzinātniskās** , **publicistikas** un **dailliteratūras** valodas stilā laika formas visbiežāk lietotas kā vēstījuma laiki , piemēram , zinātniskās valodas stils - *1930 . gadā A . Eglītis uzsāk mācības Latvijas Mākslas akadēmijā , beidz tās figurālo darbnīcu un trīs gadus strādā par zīmēšanas skolotāju Beķeres meiteņu ģimnāzijā Rīgā un līdztekus skolas darbam pievēršas žurnālistikai* (VH).

Turklāt zinātniskās valodas stilā dominē tagadne , bet publicistikas valodas stilā - pagātne [Kļaviņa 2 , 66 - 67]. Dailliteratūras valodas stilā var konstatēt visus vēstījuma laikus, tomēr visvairāk vienkāršo pagātņi un vienkāršo tagadni.

Lietišķo rakstu valodas stilā parasti tiek lietota vienkāršā tagadne ar vispārināta laika nozīmi , piemēram , *1. Tulkošanas un terminoloģijas centrs* (turpmāk tekstā - “ *Centrs* “) *ir valsts*

iestāde , kas darbojas īpašu uzdevumu ministra Eiropas savienības lietās pārziņā . 2. Centru izveido , reorganizē vai likvidē Ministru kabinets . 3. Centrs darbojas saskaņā ar likumiem , citiem tiesību aktiem un šo nolikumu (NRA) .

Ir laika formu sinonīmijas gadījumi , kas nav ierobežojami vienā stilā, bet ir sastopami visos. Tas ir vienkāršo un salikto laiku paralēls lietojums, kā arī laika formas ar vispārinātu nozīmi.

Laika formu nozīmju izvēle teikumā var būt saistīta ne tikai ar valodas stilu , bet arī ar konkrētu teksta autora runas vai rakstu situāciju [Šendelsa , 40]. Šie sinonīmi ir saucami par situatīviem sinonīmiem. Latviešu valodā par situatīviem sinonīmiem var uzskatīt vienkāršās un saliktās nākotnes formas tad , ja tās lietotas ar modālu nozīmi , resp. , izsakot šaubas, nedrošību , piemēram , *Vai , man nebūs (= nav) tā burtnīca līdzī ! * Pols Peha ? atkārtoja Tāļivaldis. Baidos , ka nebūšu dzirdējis (= neesmu dzirdējis) šī vārda , ser (AE)*. Šo formu lietojums teikumā norāda , ka teksta autors nav drošs par saturu, tāpēc nākotnes forma ir kā neitralizējošs faktors.

Svarīgākie secinājumi šajā nodaļā . No darbības vārda laika formu nozīmes implicītā / eksplīcītā satura opozīcijas izriet divas svarīgas valodas parādības - laika formu nozīmju polisēmija un sinonīmija . To cēloņi un izpausmes likumsakarības ir nosakāmas tikai kontekstuālā analizē . Šī analīze parāda , ka laika formu nozīmju sinonīmisks lietojums izpaužas gan paradigmatiski (kā primāro nozīmju sakritums , sk . 3 . 2 . 3 . apakšnod .) , gan

sintagmātiski (kā primārās un sekundārās nozīmes vai sekundāro nozīmju sakritums , sk . 3 . 2 . 1 . un 3 . 2 . 2 . apakšnod .) . Turklāt darbības vārda laika formu sinonīmija ir cieši saistīta ar visiem latviešu valodas funkcionālajiem stiliem - sarunvalodas stilu , zinātnisko un populārzinātnisko valodas stilu , lietišķo rakstu , publicistikas un daiļliteratūras valodas stilu . Tātad tas liecina , ka laika formu sinonīmisks lietojums ir funkcionāla sinonīmija , tās cēlonis ir teksta autora komunikatīvais mērķis .

4. LAIKA FORMU FUNKCIONĀLĀS SISTĒMAS LOKALIZĀCIJAS / NELOKALIZĀCIJAS ASPEKTS

Iepriekšējā nodaļā tika aprakstītas divas darbības vārda laika formu nozīmes īpatnības - polisēmija un sinonīmija. Šinī nodaļā tiks iztirzāta vēl viena - konkrētības un vispārinājuma pretstatījums darbības vārda laika formu nozīmēs.

Gadsimtiem ilgi cilvēka apziņā dzīvo divējāda laika izpratne. Viena izpratne ietver pagāniskā laika elementus, kur laiks virzās apļveidīgi un nemainīgi no viena gadalaika nosacīta rituāla uz otru. Tātad tas ir laiks kā vispārinājums.

Otra laika izpratne ir būtiski atšķirīga. Jau no viduslaikiem laiks cilvēka izpratnē ir lineārs process, kurā svarīgi ir tādi kristietības elementi kā cilvēces sākotne, esamība, beigas [Gurevičs, 103 - 166]. Tātad tas ir laiks ar konkretizētu struktūru - visi notikumi, kas skar cilvēku, viens aiz otra izkārtojas uz lineāras laika ass. Tāpēc laiks cilvēka apziņā ir sadalīts atkarībā no paša indivīda pozīcijas - tad, kad viņš eksistē, ir tagadne, kas jau bijis - pagātne, kas vēl būs - nākotne [Paulauskiene 2, 102].

Laika konkrētības un vispārinājuma izpausme valodā tātad ir saistīta ar objektīvo realitāti. Ja valodā tiek atspoguļotas atsevišķas vienreizējas situācijas, parādības, procesi, tad darbība ir lokalizēta laikā. Ja valodā tiek attēloti periodiski notikumi gan cilvēka dzīvē, gan dabā, tad šāda darbība nav lokalizēta laikā, jo ietver vispārinājumu. Tāpēc var teikt, ka jebkura darbības vārda

laika formas nozīme iekļaujas laika lokalizācijas / nelokalizācijas opozīcijā.

Situācijas lokalizācija / nelokalizācija laikā ir viena no obligātām izteikuma aktualizācijas pazīmēm. Katrā izteikumā ir ietverta attieksme pret lokalizāciju / nelokalizāciju laikā. Turklāt tā ir teksta autora nosacīta un raksturo ne tikai izteicēju jeb predikātu , bet visu runas situāciju kopumā.

Jebkurš runas akts ietver sevī trīs koordinātes - *es* - *šeit* - *pašlaik*:

- 1) *es* - runātājs , teksta autors ;
- 2) *šeit* - runas vieta ;
- 3) *pašlaik* - runas moments [Stepanovs 3 , 139].

Komunikācijas procesā var būt divi situāciju tipi :

- 1) konkrēta situācija - lokalizēta laikā,
- 2) abstrakta situācija - nelokalizēta laikā.

Ja darbības vārda laika formas nozīme satur visas trīs koordinātes, tad tā ir lokalizēta. Tādā gadījumā laika forma izsaka konkrētu darbību , kam ir sasaiste ar runas momentu un kam ir noteikta vieta taisnvirziena laika plūsmā , piemēram , **VT** *Es tev apsolu , ka tas nekad vairs neatkārtosies (AD)*; **VP** *Rūs ausa miglains (ZSG)*; *Beidzot mopsis ieradās pa ķēķa durvīm*

(RB); VN .. *pēc dažiem gadiem Dievlodziņu kalnu mēs vairs nepazīsim* (IL); ST *Zvans šovakar ir sabojājies* (JL); SP *Arī viņi bija par brīvu ne vien ēduši un dzēruši, bet arī drusku nopelnījuši uz kartīm* (ĀE); SN ..*es tev rādišu tavus pazīstamos, kādi tie pēc simts gadiem izskatīsies, ko viņi būs sasnieguši* (JP).

Ja darbības vārda laika forma izsaka nekonkrētu, vispārinātu darbību, tad tai nav sasaistes ar runas momentu (koordināte *pašlaik*) un tāpēc arī nav noteiktas vietas taisnvirziena laika plūsmā (koordināte *šeit*), un tā ir nelokalizēta, piemēram, VT *Cerīnes nekad tāpat mežā neaug - tikai māju tuvumā ..* (JJ 2) ; VP *Kur aizgāja, tur palika* (LSUP); VN *Sliktu darbu kabatā nenoslēpsi* (LSUP); ST *Cik ārkārtīgi daudz esmu runājusi, kur vien neesmu muti vaļā vērusi* (Sie) ! SP *Pa garajiem gadiem Vilkačos bija iekopies liels dārzs* (IL).

Šāda darbības vārda laika formu nozīmes atšķirība jau sen saistījusi valodnieku uzmanību. Laika lokalizāciju kā īpašu semantisku kategoriju postulē E. Košmiders [Košmiders, 131 - 158] ; viņš ir arī šī termina autors. Attieksmē pret laiku E. Košmiders šķīris divas faktu grupas :

- 1) konkrēti fakti, kas norit noteiktā laikā;
- 2) abstrakti fakti, kas nav saistīti ar laiku.

Šī E. Košmidera ideja ir pamatā A. Bondarko aprakstītajai funkcionāli semantiskajai kategorijai - laika lokalizācijai [Bondarko 1 , 3 , 4]. Jāsaka , ka A. Bondarko ir ievērojami paplašinājis laika lokalizācijas jēdzienu. E. Košmiders par nelokalizētām laika formu nozīmēm uzskata tikai tās , kas izsaka vispārīgus spriedumus - *Zeme griežas ap Sauli* , arī aksiomas matemātikā - *Divreiz divi ir četri* utt. A. Bondarko par nelokalizētām uzskata arī laika formu nozīmes , kas izsaka periodisku , daudzkārtēju darbību , piemēram , *Es parasti strādāju agri no rītiem* , *Mana māsa labi zīmē* utt. Arī šinī pētījumā ievērota lokalizācijas plašākā izpratne .

4. 1. LAIKA LOKALIZĀCIJA

Laika lokalizācija attēlo laika asimetriju - dažādas īsas vai garas , pabeigtas vai nepabeigtas vienreizējas darbības , kas notikušas , notiek vai notiks tagadnē , pagātnē , nākotnē. Laika formas ar lokalizētu nozīmi izsaka darbību , kuru vienmēr iespējams fiksēt uz laika ass .

Laika lokalizācija ir raksturīga lielākajai daļai darbības vārda laika formu nozīmju .Tāpēc laika lokalizācijas ietvaros var šķirt vismaz divas lielas opozīciju grupas jeb sistēmas pēc šādām pazīmēm :

- 1) attieksme pret runas momentu ;
- 2) rezultativitāte .

Parasti cilvēks darbību laikā uztver kā procesu , kura atskaites punkts ir runas moments. Tāpēc runas momentu izmanto par šķirējpazīmi , nosakot laika formu nozīmju opozīcijas .

Ja šķirējpazīme ir runas moments , tad veidojas divi opozīciju pāri :

- 1) **pagātne - tagadne** , ja darbība notikusi pirms runas momenta ;
- 2) **tagadne - nākotne** , ja darbība notiks pēc runas momenta .

Kā redzams , tad neitrālais opozīcijas loceklis ir tagadne . Tagadne sakrīt ar runas momentu , tāpēc tai nav šķirējpazīmes un tā var būt kā fons citu laika formu nozīmēm [ODEG , 395] .

Iespējams arī cits opozīciju dalījums . J. Kurilovičs par galveno kritēriju jeb šķirējpazīmi izvirza katra laika nozīmi , ne darbības attieksmi pret runas momentu . Tas ir saistīts ar nākotnes nozīmes būtisku atšķirību no citu laiku nozīmēm . Pagātne un tagadne izsaka kaut ko zināmu , bijušu vai esošu , bet nākotne - iespējamību , varbūtību , gaidas . Tāpēc nākotne nozīmes ziņā ir pretstats tagadnei un pagātnei kopā [Kurilovičs , 143] . Opozīciju pārim vajadzētu būt :

ne - nākotne (jeb tagadne , pagātne) - **nākotne** .

Līdzīgu opozīciju sistēmu veidojis arī Dž. Laionss , pretstatot katra laika nozīmei visu pārējo iespējamo laika nozīmju kopumu , t.i. , šķīrēj pazīme ir katra laika nozīme :

1) **pagātne - ne - pagātne** (pagātne kā laiks , kas izsaka bijušo pretstatā pārējiem) ;

2) **tagadne - ne - tagadne** (tagadne kā laiks , kas izsaka esošo pretstatā pārējiem) ;

3) **nākotne - ne - nākotne** (nākotne kā laiks , kas izsaka varbūtību , iespējamību pretstatā pārējiem) [Laionss , 323] .

Tātad Dž. Laionss ir izvērsis J. Kuriloviča ieteikto opozīciju , tādējādi uzsverot , ka katra laika nozīme ir īpaša un tāpēc atšķiras no citiem laikiem .

Abas iepriekš minētās opozīciju sistēmas - ja šķīrēj pazīme ir runas moments un ja šķīrēj pazīme ir laika nozīme - iespējams apvienot , jo tās nav pretrunīgas . Un tā visas darbības vārda laika formu nozīmes latviešu valodā var klasificēt pēc divām šķīrēj pazīmēm , saglabājot tagadni kā neitrālo opozīcijas locekli :

1) attieksme pret runas momentu ;

2) katra laika nozīme attieksmē pret citiem laikiem .

Opozīciju sistēma tādā gadījumā ir šāda :

1) **pagātne - tagadne :**

a) darbība notikusi pirms runas momenta;

b) šķirējpazīme ir preteritivitāte (tas , kas noticis iepriekš , resp., pagātne) ;

2) **tagadne - nākotne :**

a) darbība notiks pēc runas momenta ;

b) šķirējpazīme ir posterioritāte (tas , kas vēl notiks , resp., nākotne).

Kādas darbības vārda laika formu nozīmes iekļaujamas šajās opozīcijās - par to turpmāk .

4. 1. 1. PAGĀTNES - TAGADNES OPOZĪCIJA

PAGĀTNE - TAGADNE

Šķirējpazīme - preteritivitāte .

Laika formas , kuru primārā vai sekundārā nozīme izsaka **pagātņi :**

1) vienkāršās pagātnes primārā nozīme - *Zirgi trīs stundās noskrēja visu ceļu (EdV) ;*

2) vienkāršā pagātne ar saliktās tagadnes nozīmi - *Vilks ir beigts , vagara tēv , es viņu nošāvu (= esmu nošāvis) ! - .. uzgavilēja Danelis (JJ2) ;*

3) vienkāršā pagātne ar saliktās pagātnes nozīmi - *Kad deja beidzās (= bija beigusies) , barons veda savu partneri atspirdzinājumu ložā blakus zālē .. (JS) ;*

4) vienkāršā pagātne kā vēstījuma laiks - *Visi acumirkli saklupa tam viršū un kūla tik ilgi , kamēr [vilks] atkal izleca pa lodziņu ārā (DP) ;*

5) saliktās pagātnes primārā nozīme - *Viņš bija izlasījis daudz grāmatu par Dzīvības un Nāves nozīmi .. (KZ) ;*

6) saliktā pagātne kā vēstījuma laiks - *Arī viņi bija par brīvu ne vien ēduši un dzēruši , bet arī drusku nopelnījuši uz kārtīm (ĀE) ;*

7) vienkāršā tagadne palīgteikumā , ja virsteikumā ir pagātne - *Viņai likās , ka , to apgalvojot , viņa nemaz nemelo (AD) ;*

Laika formas , kuru primārā vai sekundārā nozīme izsaka **tagadni** :

1) vienkāršās tagadnes primārā nozīme - *Sava likteņa izlemšanu es tagad nododu viņa rokās (MZ) ;*

2) vienkāršā tagadne saliktās tagadnes vietā - *Ser , jūs aizmirstat (= esat aizmirsis) , ka pēc piedzīvotā skandāla Lindas Reganes mantām vairs nebūs piedēvētās vērtības (AEM) ;*

3) vienkāršā tagadne kā vēstījuma laiks - *Ir 1938. gads. ..*
“ Smalkās kaites “ gūst lielus panākumus , Ādamsona
populiaritāte aug , viņam ir nauda , viņu bez mitas ielūdz un
uzaicina (ZSI) ;

4) vienkāršā nākotne vienkāršās tagadnes vietā , izsakot
 šaubas - *Mūziķi laikam gan vairīsies (= vairās) runāt šai sakarā*
par “mūzicēšanu “ un vispār nebūs (= nav) pret
leijerkastniekiem tik vēlīgi kā bijuši citu nozaļu mākslinieki
(AJ) ;

5) saliktā nākotne saliktās tagadnes vietā , izsakot šaubas -
 .. *1904. gadā to [arku] pārvietoja uz Vidzemes šoseju pie*
Bīķernieku meža . No turienes tā ceļoja uz Viestura dārzu , taču
grūti uzminams , vai tās klaiņojumi būs jau beigušies (= ir
beigušies) (AJ) ;

6) saliktā nākotne ar saliktās tagadnes nozīmi, konstatējot
 notikušu faktu - *Tā , māju nu es būšu uztīrījusi (= esmu*
*uztīrījusi) * .*

Ārpus šīs opozīcijas paliek saliktā tagadne pamatnozīmē (*Tu*
esi pelnījis , lai tev labi klātos (DP)) , kā arī vēstījuma laika
 nozīmē , piemēram , *Grūtus brižus esam piedzīvojuši , no*
traģēdijas par mata tiesu esam stāvējuši , bet vienmēr kāds
neredzams spēks mūs ir pasargājis no vislaunākā (Sie) . Tas ir
 tādēļ , ka saliktā tagadne ietver abu pretstatīto laiku nozīmes
 reizē - pagātņi un tagadni . Tāpēc saliktā tagadne primārajā
 nozīmē un vēstījuma laika nozīmē ir opozīcijas neitralizācija .

4. 1. 2. TAGADNES - NĀKOTNES OPOZĪCIJA

TAGADNE - NĀKOTNE

Šķirējpazīme - posterioritāte .

Laika formas , kuru primārā vai sekundārā nozīme izsaka **tagadni** (nozīmes skat. iepriekš 4 . 1 . 1 .).

Laika formas , kuru primārā vai sekundārā nozīme izsaka **nākotni** :

1) vienkāršās nākotnes primārā nozīme - *Agri vai vēlākā laikā / Zibiņiem satriekšu visus (AP) ;*

2) vienkāršā nākotne ar saliktās nākotnes nozīmi - *Kad ieiesi (= būsi iegājis) stallī , tad ērzelis sāks briesmīgi trakot (DP) ;*

3) vienkāršā nākotne kā vēstījuma laiks - *Arī turpmāk būs reizes , kad teikšu : “ Nē , es to nevaru , piedodiet , man nav laika . “ Ceru , ka mani sapratīs . Jo neviens manam bērnam nepalīdzēs , neaizpildīs tos robus un neiedos to , ko varu un ko vajag iedot tieši man (Sie) ;*

4) saliktās nākotnes primārā nozīme - *Drīz būs dienasvidus pāri , un nebūšu acis aizdarījusi (IL) ;*

5) vienkāršā tagadne ar vienkāršās nākotnes nozīmi - *Rīt viņš brauc (= brauks) uz Dundagas mežiem .. (D) ;*

6) vienkāršā tagadne palīgteikumā , ja virsteikumā ir nākotne - *Vai tā būs krāpšana , ja es viņu apprecu (AEL) ?*

Šinī opozīcijā saliktās tagadnes nozīmes vairs nav opozīcijas neitralizācija , jo ,ietverot reizē pagātnes un tagadnes nozīmi , laika formas nozīme tāpat ir pretstats nākotnes nozīmei.

4. 1. 3. REZULTATIVITĀTE

Daļai darbības vārda laika formu nozīmju blakus jau aprakstītajai opozīciju sistēmai ir nosakāma vēl otra . Tās šķirējpazīme ir rezultativitāte - iepriekš notikušas , pabeigtas darbības vērtējums tagadnē , pagātnē vai nākotnē . Opozīciju pāri veido :

vienkāršie laiki - saliktie laiki .

Kā redzams , tad rezultativitāte ir būtiska salikto laiku pazīme jeb nozīmes dominante , kā trūkst vienkāršajiem laikiem .

Šī opozīcija ir saistīta gan ar darbības laiku , gan ar darbības veidu , tomēr tā ir vispārīgāka , plašāka . Darbības veidu

latviešu valodā parasti izsaka ar verbu priedēkļu esamību (pabeigta darbība) vai neesamību (nepabeigta darbība) , piemēram , *izlasīt* un *lasīt*¹⁵ . Tātad veids izpaužas kā darbības pabeigtības un nepabeigtības pretstatījums . Saliktās laika formas izsaka rezultativitāti neatkarīgi no tā , vai darbības vārdam ir priedēklis vai tā nav . Salīdzinājumam piemēri , kuros saliktā laika formā ir verbs bez priedēkļa - *Šo grāmatu es esmu lasījusi** ; *Par to mēs bijām runājuši** ; *Rīt viss būs beidzies** ; un piemēri , kuros saliktā laika formā ir verbs ar priedekli - *Tu esi atvēris durvis** ; *Mežs bija piesniedzis** ; *Drīz mēs būsīm paēduši** .

Šai vienkāršo un salikto laiku nozīmes opozīcijai latviešu valodā ir iespējama neitralizācija - priedēkļa darbības vārdi vienkāršajās laika formās , ja šīs laika formas izsaka pabeigtu darbību , piemēram , VT *Jūs aizmirstat* (= *esat aizmirsis*) , *kur atrodaties* (*MZ*) ; VP .. *vai ir kas vēl ļaunāks , ko piedzīvoju* (= *esmu piedzīvojis*) *es* (*IG*) ; .. *kad vīri novilka* (= *bija novilkuši*) *kažokus un sievietes noņēma* (= *bija noņēmušas*) *lakatus , nāca redzamas vecas un jaunas sejas ..* (*EdV*) ; VN *Kad nopļausit* (= *būsit nopļāvis*) *siltā saulītē mauriņu un izsvīdīsīt* (= *būsit izsvīdis*) - [*druzdīs*] *pāries* (*AEM*) .

Tātad arī šinī gadījumā vienkāršās laika formas ietver abu pretstatīto opozīcijas locekļu nozīmes.

¹⁵ Par darbības vārda veida kategoriju latviešu valodā skat . Staltmane 1 un Staltmane 2 .

4. 2. LAIKA NELOKALIZĀCIJA

Kā jau minēts iepriekš, laika nelokalizācija attēlo regulāri vai neregulāri atkārtojošos procesu un parādību objektīvo eksistenci [TFG , 211]. Tāpēc darbības vispārinājums, abstrakcija ir nelokalizētas darbības vārda laika formas pazīme.

Laika lokalizācijas / nelokalizācijas opozīcija laika formu nozīmes negrupē simetriski vienādās daļās. Lokalizācija aptver daudz plašāku darbības vārda nozīmju grupu nekā nelokalizācija. Nelokalizētas laika formas latviešu valodā ir tikai vienā gadījumā - ja tās lietotas ar vispārināta laika nozīmi. Šādā lietojumā tad arī vispilnīgāk realizējas laika lokalizācijas / nelokalizācijas opozīcija.

Konteksta analīze rāda, ka opozīcija skar ne tikai izteicēju jeb predikātu vien, bet arī citus teikuma locekļus - teikuma priekšmetu, papildinātāju un apstākli [TFG , 214]. Turklāt tie var [▼]āšķirties atkarībā no abstrakcijas pakāpes. Tāpēc nepieciešams tuvāk aprakstīt katra opozīcijā iesaistītā teikuma locekļa lomu laika nelokalizācijas nozīmes radīšanā, saistot to ar abstrakcijas pakāpēm.

4. 2. 1. TEIKUMA PRIEKŠMETS UN LAIKA NELOKALIZĀCIJA

Laika nelokalizācijas izteikšanā cieši saistīts ir teikuma priekšmets un izteicējs .

Ja teikuma priekšmets ir konkrēts , t.i., teikumam ir konkrēts darītājs, tad izteicējs atkarībā no pārējā konteksta var būt :

1) ar **lokalizētu** nozīmi , piemēram , **VT** Apmetums krūt nost tur stūrī (*HG*) ; *Ko nu mēs te vakara laikā grēkojam , aizgājušus aprunādami* (*Jā J*) ; **VP** Kencis noskaitīja visus svētīšanas vārdus , cik vien zināja .. (*KRM*) ; *Tas tik bij cīniņš : tilts nodrebēja , zeme dimdēja , zobini džinkstēja ..* (*DP*) ; **VN** Kad dēli pārnāks , viņa izkurinās pirti (*MS*) ; *Zini , tēv , pēc dažiem gadiem Dievlodziņu kalnu mēs vairs nepazīsim* (*IL*) ;

2) ar **nelokalizētu** nozīmi , piemēram , **VT** Saimnieks mani dienu mūžu lamā , ar kāju spārda un tad vēl nedod ne paēst (*DP*) ; Māte joprojām ik pa laikam sakrāj sausiņus nebaltām dienām .. (*D*) ; **VP** Mazs būdams , Mundis daudz slimoja (*PP*) ; Mūsu māte , tāpat kā visas citas sievas , rūpējās par govī , sivēnu un vistām (*EZ*) ; **ST** Ko tik viņš [Ēriks] nav iesācis - skolu pēc skolas , darbu pēc darba .. (*D*) .

Ja teikumam ir konkrēts subjekts , tad nelokalizācijas gadījumā darbības vārda laika forma parasti izsaka uzuālu darbību vai kvalitatīvu pazīmi , tātad vispārinājumu zemākajā pakāpē , kā to liecina arī piemēri .

Ja teikuma priekšmets ir abstrakts , t.i., vispārināts darītājs , tad izteicējs var būt tikai ar nelokalizētu nozīmi , turklāt vispārinājums ir visaugstākajā pakāpē . Konkrēta , lokalizēta darbība nav iespējama , piemēram , .. *daudzkārt mātes ziedo savu personisko laimi meitu labā .. (Sie) ; Tikai pret otra niecību cilvēks sāk īsti apzināties savu svaru un nozīmi (AU) ; Kad skolotājs precas , tad viss pagasts ņem dalību pie viņa preces (ZJ) ; Ik mīlestība žilbst savā krāsu liesmā (IrL) ; Piebaldzēni ir lepni , viņiem nepatīk ienācēji (D) ; Kad tad cilvēks lai sadzeras , ja savās kāzās ne (ZJ) !*

Kā redzams piemēros , teikuma priekšmets var būt vārdi , kuru leksiskajai nozīmei ir augsta abstrakcijas pakāpe - *cilvēks , mīlestība* u.c.

Teikuma priekšmets var būt arī vārdi , kuru leksiskā nozīme nav abstrakta , bet kuriem teksta autors piešķir šo apkopojošo nozīmi - piemēru teikumos *mātes , piebaldzēni , skolotājs* . Tādos gadījumos lietvārdi vairs neapzīmē konkrētu skolotāju , brāli , māsu utt. , bet kļūst par tādas kā metonīmijas sastāvdaļu , kas pauž vispārzināmas patiesības un faktus . Piemēri liecina , ka bieži šī abstrahētā , apkopojošā nozīme ir izteikta ar lietvārda daudzskaitli , bet ne vienmēr - iespējams arī lietvārds vienskaitlī .

Vispārināts teikuma priekšmets latviešu valodā var būt arī tad, ja tas ir vietniekvārds. Šādā nozīmē parasti sastop vai visu grupu vietniekvārdus - personu, norādāmos, attieksmes, noteiktos, nenoteiktos, kā arī noliegtos, piemēram, *Pastāvēs vienīgi tas, kas skatīsies pāri, nevis savu kurpju purngalos (MS); Kas citam bedri rok, pats iekrūt (LSUP); Kas dos arāja mētelim zīda oleri (LSUP); Nekas mūs tā nepaceļ un turklāt neievaino kā citu sāpes par mūsu likteni (RB); Mēs, aktrises, neesam pasargātas no nepatīkamām izjūtām teātrī (Sie).*

Nereti (visvairāk sakāmvārdos un parunās, retāk daiļliteratūrā) var konstatēt teikumus, kuros teikuma priekšmeta vispārinājums ir vēl lielāks. Tie ir:

1) teikumi ar ietverto teikuma priekšmetu vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personā, piemēram, *Kā jūgsi, tā brauksi (LSUP); Smejies bagātam - būsi bagāts, smejiies nabagam - būsi nabags (LSUP); Ar adatu jūru nesasildīsi (LSUP);*

2) teikumi ar darbības vārdu 3. personā vispār bez darītāja, piemēram, *Ko nevar celt, to nevar nest (LSUP); Cāļus skaita rudenī (LSUP); Slikti rādās, labi ies (LSUP); Izēdās, izdzērās, aizgāja - ne paldies nesacīja (BLSUP);*

3) teikumi, kuros teikuma priekšmets ir darbības vārds nenoteiksmē, piemēram, *Kuras katras jūtas vieglāk pārvērst mīlā nekā vienaldzību (AEL); Smieklīgi valkāt tik lepnu vārdu*

“Alpu vijolīte” , ja esi dzimusi tepat kādā Čiekurkalna vai Anniņmuižas augu mājā (AEL).

Sakāmvārdu un parunu formulētās pamācības , dzīves patiesības un dažādu cilvēka darbības faktu vērtējumi ir visiem zināmi jau no seniem laikiem , tas nav nekas jauns . Tāpēc arī šādos teikumos vairs nav nepieciešams pat vispārināts darītājs , tas tiek atmests vai reducēts , jo saturs attiecas it kā uz visiem reizē .

4. 2. 2. IZTEICĒJS UN LAIKA NELOKALIZĀCIJA

Nelokalizēts izteicējs latviešu valodā tāpat var būt ļoti dažāds - tā izpausme ir saistīta gan ar noteiktām darbības vārda personām un skaitļa , gan ar laika formām .

Vispirms tuvāk par **personas** un **skaitļa** formām .

Vispārinājuma zemākajā pakāpē izteicējs var būt visu personu un skaitļu formās , piemēram , **vsk. 1. pers. .. esmu jūs sapratusi arvien , baron fon der Osten - Sāken (JS) ; **vsk. 2. pers. Tu taču vienmēr esi skaisti ģērbusies (EZ) ; **vsk. 3. pers. Normāli kaskadieris gadā filmējas divās trīs filmās (L) ; **dsk. 1. pers. Vienmēr ar darbiem esam nokavējušās (IL) ; **dsk. 2. pers. Saimniec , kāpēc jūs arvien esat nobēdājusies (ADz) ? **dsk. 3.************

pers. *Desmitām reizēm viņi vadījās un šķīrās, šķīrās un vadījās (ZJ).*

Turpretī augstākajā pakāpē dominē 3. persona - gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī. Dažkārt ir sastopama arī vienskaitļa 2. persona vai kāda cita, piemēram, **vsk. / dsk. 3. pers.** *Kaķa lāsti neklūs debesīs (LSUP); .. vasaras āboli jau tikpat ilgi neglabājas (RE); Un atkal snigs un atkal kusīs (HE); vsk. 2. pers. Ja tu peļnīsi astoņdesmit latu mēnesī un sirgsi, tad iekrāt vis nekā nevarēsi (AEL); dsk. 1. pers. Kad dzīvosim, tad redzēsīm (LSUP).*

Tātad nelokalizētam izteicējam ir raksturīga 3. personas forma (skaitlis nav tik svarīgs). Acīmredzot, tas valodā izveidojies tādēļ, ka darbības vārda 3. persona, salīdzinot ar 1. un 2. personu, nozīmes ziņā ir vispārīgāka. Tā nav dialoga persona (kā 1. un 2.), bet gan tas, par ko tiek runāts. Tāpēc 3. persona ir neitrālāka.

Runājot par nelokalizēta izteicēja laika formām, atkal jāsaprot - tās ir saistītas ar abstrakcijas pakāpēm. Zemākajā pakāpē uzuālas darbības izteikšanai var konstatēt visas laika formas, izņemot salikto nākotni, piemēram, **VT** *Ir dienas, kad [darbā] nosēžu no pusastoņiem rītā līdz pusvienpadsmitiem vakarā (D); Aivars Salmanis ar vīra cienīgu neatlaidību konkursā piedalās jau ceturto gadu un tradicionāli šuj [apģērbu] savam dēlam Jānim (RīB); VP Vidzemē es šuvu tikai labākās mājās (ĀE); Piedzimis bija arī pastarītis Eduards, kam sitās*

klāt visas iespējamās bērnu slimības (ZSG); VN Ja neatvedīsi [pilsētniekam] kubuliņu sviesta vai šķiņķi , tūliņ skatīsies šķībi (VL); ST Esmu ilgi un nopietni apdomājis savu rīcību (JS); Viņa ir daudz dzirdējusi par Ievas iedomību (IL); SP .. satikos ar savu jaunāko brāli , izrunājāties , jo nebijām ilgi sagājušies (DP); Ieradās vēl dzējnieki Vitolds Spulgais , ..kurš vairak kā pusgadu [bija] nosēdejis cietumā , Juris Akmeņgrauzis , kurš , nododamies dzejai , bija nodevies līdz ar to arī badam .. (AA) .

Augstākajā abstrakcijas pakāpē dominē vienkāršās tagadnes forma , piemēram , Kas daudz grib , tam maz tiek (LSUP); Bads māca strādāt , aukstums tecēt (LSUP); Zem guļoša akmens pat ūdens nepakļūst (LSUP); .. ikdienai pieder bēdu leja , ko par dzīvi sauc (MS); Darbs rāda tevi un nekas cits (Sie); Svaiga briežu sūna ir mīksta un elastīga kā maigākais sūklis , bet sakaltusi sausa tā sabirzt pirkstos .. (EĶ) .

Retāk sastopama vienkāršās pagātnes un vienkāršās nākotnes forma - VP Te bija , te izbija (BLSUP); Kur aizgāja , tur palika (LSUP); Dievs gāja pats savus ceļus , viņš zināja , ko darīja (AN); VN Ar acīm vien amatu neiemācīsies (LSUP); Ja arkla netaisīsi , tad maizes nedabūsi (LSUP) .

Vēl mazāk piemēru atrodami tādi , kuros darbības vispārinājums augstākajā pakāpē būtu izteikts saliktās tagadnes formā - Prakse vienmēr un visur ir turējusies pie tūlītējas izmaksas kārtības (AU) . Biežāk šāds izteicējs ir noliegumā , piemēram , Amats nevienam nav pieaudzis (LSUP) .

Par **noliegumu** nelokalizācijas sakarā jārunā īpaši. Jo tas ir visai parasts laika vispārinājuma izteikšanas veids latviešu valodā. Piemēri - ..*ja vēlas ciemoties kādā namā, nedrīkst namamāti neievērot nemaz (AEL) ; Es nekādu procesu sabiedrībā ietekmēt nespēju .. (LMM) ; Neviens nemeklēs citu aizkrāsnē, kas pats nebūs aizkrāsnē bijis (LSUP) . Turklāt nereti šādu noliegumu pastiprina apstākļa vārds *nekad* - *Es no viņiem [spokiem] nebaidos, neticu viņiem, un man viņi nekad nav rādījušies (JāJ) ; Nekad neesmu tur nedz bijuse, nedz garām braukuse (JJ2) ; Taisnību sakot, mēs nekad neesam tā īsti parunājušies (MZ) ; .. es nekad neesmu nožēlojis to, ka esmu klausījies savai sievai (Sie) .**

Kā rāda ekscerpētais materiāls, darbības noliegums vairāk sastopams saliktās tagadnes formā, kas pati jau izsaka iepriekš notikušu darbību. Noliegums kopā ar apstākļa vārdu *nekad* piešķir daudzkārtējas vai vienmēr eksistējošas darbības nozīmi.

4. 2. 3. PĀRDAUGINĀTĀJS UN LAIKA

NELOKALIZĀCIJA

Laika lokalizācijas / nelokalizācijas opozīcijā bieži ir iesaistīts arī pārdauginātājs. Parasti tad tas ir lietvārds daudzskaitlī un ,

tāpat kā abstrakts teikuma priekšmets , izsaka vispārinājumu , piemēram , *Bet cik ilgi ar desmit rubļiem piecas mates un piecus vēderus var apmierināt ..(RB)? Čangalieši jau visu slātaviešiem pakaļ dara (KRM) ; Bet to vasaru daudz lija , un tad jau aitām vilna neaug (KP) ; Kā daždien mīlētājam , viņa garastāvoklis pārdzīvoja vistrakākos lēcienus no neprātīgas līksmes karstās bēdās .. (AEL) ; Esmu ēduse gan visādas gaļas , bet tavu gaļu ēdīšu pirmo reizi savā mūžā (DP) .*

Dažkārt šāds papildinātājs var būt arī vietniekvārds - *Amats nevienam nav pieaudzis* (LSUP) ; sk. arī teikumu *Čangalieši jau visu slātaviešiem pakaļ dara* (KRM) .

Vispārināti papildinātāji ir vieni un tie paši abām abstrakcijas pakāpēm - te nav īpašas atšķirības . Acīmredzot , lokalizācijas / nelokalizācijas opozīcijā , t.i., nelokalizācijas nozīmes šķiršanā papildinātājs nav tik būtisks kā citi teikuma locekļi.

4.2.4. APSTĀKLIS UN LAIKA NELOKALIZĀCIJA

Ļoti nozīmīgs teikuma loceklis laika lokalizācijas / nelokalizācijas opozīcijas noteikšanā ir apstāklis . Parasti nelokalizētas darbības nozīmi teikumam palīdz piešķirt tieši apstākļi , turklāt pēc tiem iespējams nodalīt abas abstrakcijas pakāpes .

Zemākajai abstrakcijas pakāpei raksturīgi gan konkrētāki, gan vispārīgāki apstākļi. Tie var būt adverbji, skaitļa vārdi vai vārdkopas, kas izsaka darbības atkārtošanos, piemēram, *Te mēs ar Kapuni šad tad pasēdam* (AA); *Rāmos vasaras vakaros meitenes brauca laivā un dziedāja vai līdz pusnaktij* (EĶ); *Kā plūdu laikā Lielupe, tā Zemgales ļaudis reizi gadā izgāja no krastiem, lai tad atkal ievilkto atpakaļ savās mājās..* (EdV); *Desmitām reizēm viņi vadījās un šķīrās, šķīrās un vadījās* (ZJ); *Beidzamajā laikā biju pasākusi katru gadu braukāt pie viņas [tantes Matildes]* (RE).

Apstākļi var norādīt uz kādu noteiktu laika posmu, kurā regulāri notikusi vai notiek darbība - *1. mūzikas skolai es piesaku koncertus jau divdesmit gadus* (AtA); *Līdz mūža galam Artis Podnieks runāja ērglēniešu izloksnē* (AJ); *Tauta - viņu mīļā tauta / Simtiem gadu vergoja* (AP); *Šos divus gadus esmu sev dzinis pēdas kā policijas suns* (MZ).

Uzuālu darbību vai kvalitatīvu pazīmi var raksturot arī apstākļa vārdi, kam ir vispārinājuma un reizē ilglaicīguma nozīme, piemēram, *Man jau no laika gala salts nav bijis labs..* (RB); *Esmu ilgi un nopietni apdomājis savu rīcību* (JS); *Cik ārkārtīgi daudz esmu runājusi, kur vien neesmu muti vaļā vērusi* (Sie)!

Ja zemākajai abstrakcijas pakāpei raksturīgi dažādi laiku vai mēru izsakoši apstākļi, tad augstākajai iespējami tikai nedaudzi - *ilgi, daudz, arvien, vienmēr, nekad* u.c. - .. *vasaras āboli jau tikpat ilgi neglabājas* (RE); *Prakse vienmēr un visur ir*

turējusies pie tūlītējas izmaksas kārtības (AU) ; Ķirmgraužu mantiniece arvienu varēs izvēlēties no labākiem labāko [precinieku] (JJ1) ; Cerīnes nekad tāpat mežā neaug - tikai māju tuvumā .. (JJ2) u.c.

Noslēdzot apakšnodaļu par laika nelokalizāciju , daži secinājumi .

Pirmkārt , abstrakcijas pakāpi nevar noteikt tikai pēc izteicēja , resp . , darbības vārda laika formas . Jāņem vērā arī pārējo teikuma locekļu nozīme .

Otrkārt , kā jau tika minēts iepriekš , katrai abstrakcijas pakāpei nelokalizācijas nozīme tiek izteikta atšķirīgi . Precīzāk , izteiksmes līdzekļi ir vieni un tie paši , bet atšķiras to lietojums . Zemākajai abstrakcijas pakāpei raksturīgs lielāks izteiksmes līdzekļu raibums , dažādība . Augstākajai - unifikācija , kā arī stingri noteikts teikuma locekļu saskaņojums nelokalizācijas nozīmes izteikšanā . Vispārīgi to varētu attēlot šādi - **Teikuma priekšmets ar vispārinātu nozīmi (-) + darbības vārds 3. / 2. personā + apstāklis ar vispārinātu nozīmi + (-) papildinātājs ar vispārinātu nozīmi .**

NOBEIGUMS

Noslēdzot pētījumu par darbības vārda laika formu funkcionālo sistēmu latviešu valodā, gribētos teikt, ka disertācijā fiksētās atziņas reizē norāda arī iespējamo turpmāko pētījumu virzienu.

Vispirms tas sakāms par darbības vārda gramatiskajām kategorijām. Formu polisēmija un sinonīmija nav raksturīga tikai laika formām vien. Tāda iespējama arī pārējām verba gramatiskajām kategorijām. Pareizāk sakot, šo kategoriju saskarsmes punktos, piemēram, veida un laika nozīmju mijiedarbība, īstenības un pārējo izteiksmju nozīmju tuvums noteiktos kontekstos, kārtas kategorijas un verba atgriezeniskuma saikne utt. Tāpēc nepieciešami būtu aprakstīt darbības vārda gramatisko sistēmu funkcionāli semantisku kategoriju veidā, t.i., temporalitāti, aspektualitāti, modalitāti u.c. Šāds apraksts dotu skaidru priekšstatu par konteksta īpašo lomu gramatiskās formas nozīmes realizācijā.

Gramatiskās formas funkcionāli semantiskā aprakstā nepārprotami iezīmējas arī morfoloģijas saistība ar citām zinātnes nozarēm. Citiem vārdiem sakot, pētījot cilvēka un apkārtējās pasaules saiknes izpausmi gramatiskajās kategorijās, nevar norobežoties tikai vienā valodniecības nozarē - morfoloģijā. Vispirms tā ir sintakse, jo, kā uzskata N. Sļusareva, analizējot vārdformu lietojumu, mēs jau ieejam sintakses sfērā un apskatām vārdformas kā sintakses vienību [Sļusareva, 120].

Laika formu nozīme var būt saistīta ar teikuma vai tā daļas uzbūvi, ar novietojumu noteiktā teikuma daļā.

Darbības vārda laika formas kā predikāta nozīmi var iespaidot arī pārējo teikuma locekļu - izteicēja, papildinātāja, apstākļa - semantika. Tā reizē ir saistība ar leksikoloģiju - lai būtu iespējama noteikta laika formas nozīme, nepieciešami arī pārējie vārdi teikumā ar atbilstošu leksisko nozīmi.

Ļoti svarīgas ir arī psiholoģijas un filozofijas atziņas, jo tās palīdz izprast, kāpēc gramatisko formu nozīmes valodā izveidojušās tādas un ne citādas. Kā raksta V. Humbolts, " .. Paaudzes aiziet, bet valoda paliek; katra paaudze valodu atrod jau priekšā valodas raksturu, tās savdabīgumu var izzināt tikai visā paaudžu rindā, bet valoda saista tās visas, un visas atainojas valodā .. " [Humbolts, 66 - 67]. Tātad mēs, šodienas valodas lietotāji, esam mantojuši arī dažādus atšķirīgus priekšstatus par apkārtējo pasauli un par laiku, tikai tie, protams, cilvēces attīstības gaitā transformējušies. Raugoties šodienas acīm uz valodas parādībām, īpaši gramatisko formu nozīmēm, nevaram aizmirst, ka vismaz daļai no tām ir kādi senāki, ar cilvēka pasaules izpratni saistīti cēloņi. Un te atbildi var palīdzēt rast gan filozofija, gan psiholoģija.

Tāpēc valodas funkcionāla izpēte ir apjomīgs un komplekss uzdevums. Šinī disertācijā ir iezīmēts analīzes virziens, bet kā jau minēts, svarīgi un arī interesanti būtu turpināt pētījumus funkcionālajā gramatikā.

SAĪSINĀJUMU UN APZĪMĒJUMU SARAKSTS

act . - actionis

автореф . - автореферат

apakšnod . - apakšnodaļa

d. - daļa

дисс. - диссертация

докт . - докторская

dsk . - daudzskaitlis

g. - gads

grām . - grāmatā

inch . - inchoandae

канд . - кандидатская

кн . - книга

lpp . - lappuse

perf . - perfectum

pers . - persona

resp . - respektīvi

sēj. - sējums

siev. - sieviešu

SN - saliktā nākotne

SP - saliktā pagātne

ST - saliktā tagadne

skat. - skatīt

t.i. - tas ir

T. - ТОМ

u.c. - un citi

u.t.t. - un tā tālāk

VN - vienkāršā nākotne

VP - vienkāršā pagātne

VT - vienkāršā tagadne

vsk . - vienskaitlis

= - iespējama paralēla forma

/ - un , arī vai

+ - kopā

- - var arī nebūt

LITERATŪRA

1. AVOTI UN TO SAĪSINĀJUMI

- AA - Austrīņš A. Kopoti raksti . V. sēj. - R.,1927
- AtA - “ Atmoda Atpūtai “ (laikraksts)
- AD - Dziļums A. Saplēstā krūze. - R., 1990
- AEC - Eglītis A. Cilvēks no mēness. - R.,1994
- AEH - Eglītis A. Homo novus . - R. , 1992
- AEL - Eglītis A. Līgavu mednieki. - R., 1940
- AEM - Eglītis A. Mistērs Sorrijs. - R., 1993
- AJ - Johansons A. Visi Rīgas nami skan. - Grāmatu Draugs , 1970
- AN - Niedra A (Aīda). Sieva. - R., 1938
- AnN - Niedra A (Andrievs). Līduma dūmos. - R.,1992
- AP - Pumpurs A . Lāčplēsis . - R. , 1972
- AS - Skalbe A. Ar svētītu vilni. - R.,1992
- AU - Upīts A. Zelts. - R.,1985
- ĀE - Erss Ā. Muižnieki. - R., 1990
- BLSUP - Birkerts P., Birkerte M. Latviešu sakāmvārdi un parunas. - R., 1927
- D - “ Diena “ (laikraksts)
- DP - Džūkstes pasakas. - R.,1980
- DZG - Zigmonte D. Gausīgais nazis. - R., 1988

- DZN - Zigmonte D. Nakts svilpotājs. - R.,1993
- EĶ - Ķikure E. Kā plūsti, Aiviekste ? - Montreal, 1989
- EV - Vulfs E. Sensācija. - R., 1986
- EdV - Virza E. Straumēni. - R.,1989
- EZ - Zālīte E. Kopoti raksti. 4. sēj. - R., 1988
- GJ - Janovskis G. Pilsēta pie upes. - R., 1992
- HE - Eldgasts H. Zvaigžņotās naktis. - R., 1927
- IG - Grebзде I. Ēnas dzeltenā stiklā. - Grāmatu Draugs, 1967
- IL - Leimane I. Vilaču mantiece. - R., 1990
- IrL - Liepsala I. Burvestība. - R., 1943
- JJ1 - Janševskis J. Dzimtene. 1. sēj. - R.,1986
- JJ2 - Janševskis J. Dzimtene. 2. sēj. - R., 1986
- JJ3 - Janševskis J. Dzimtene. 3. sēj. - R., 1987
- JāJ - Jaunsudrabiņš J. Kopoti raksti. III sēj. - R., 1981
- JL - Liepiņš J. Smalki ļaudis. - R., 1990
- JP - Poruks J. Raksti. II sēj. - R.,1972
- JS - Sarma J. Gadsimteņi. - Tilta Apgāds, 1959
- JV - Veselis J. Dienas krusts. - R., 1932
- KI - Ieviņš K. Putras Dauķis. I daļa. - R., 1988
- KP - Pamše K. Likteņstāsti. - R.,1991
- KRM - Kaudzīte R., Kaudzīte M. Mērnieku laiki. - R., 1980
- KS - Skalbe K. Kopoti raksti. 5. sēj. - R., 1938
- KZ - Zariņš K. Cirka mākslinieks. - R., 1990
- L - "Liesma" (žurnāls)
- LMM - "Literatūra . Māksla . Mēs ." (laikraksts)

- LTP - Latviešu tautas pasakas. - R., 1966
- LSUP - Latviešu sakāmvārdi un parunas. - R., 1955
- MJ - Māteru J. Sadzīves viļņi. - R., 1994
- MS - Svīre M. Sotto Voce. - R., 1993
- MZ - Zīverts M. Kamerlugas. - R., 1989
- NRA - "Neatkarīgā Rīta Avīze" (laikraksts)
- PĒ - Ērmanis P. Sejas un sapņi. - Daugava , 1955
- PP - Putniņš P. Uzticības saldā nasta. - R., 1982
- RB - Blaumanis R. Kopoti raksti. III sēj. - R., 1985
- RīB - "Rīgas Balss" (laikraksts)
- RE - Ezera R. Princeses fenomēns. - R., 1985
- Sie - "Sieviete" (žurnāls)
- S - "Sports" (laikraksts)
- VH - Hausmanis V. Anšlavs Eglītis. - Grām. : Latviešu rakstnieku portreti . Trimdas rakstnieki . R. , 1995 , 27. - 49.
- VK - Kārklīņš V. Vakara zvaigznes. - Grāmatu Draugs , 1962
- VL - Lācis V. Raksti . I sēj. - R., 1959
- VZ - "Vakara Ziņas" (laikraksts)
- ZJ - Zeiboltu J. Liktenis . Caurie ziedi . - R., 1987
- ZSG - Skujiņš Z. Gulta ar zelta kāju. - R., 1984
- ZSI - Skujiņš Z. Izlase . 2. sēj. - R., 1986

2. TEORĒTISKĀ LITERATŪRA UN TĀS SAĪSINĀJUMI

1. Abramjans - Абрамян Н . Гносеологические аспекты языкового значения . - Ереван , 1986
2. Admoni - Адмони В. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики . - Л., 1988
3. Admoni - Адмони В. Основы теории грамматики . - М. - Л. , 1964
4. Adolfijs - Adolphi H. Erster Versuch Einer kurz - verfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache . - Mitau , 1685
5. Ahmanova 1 - Ахманова О. Словарь лингвистических терминов . - М. , 1966
6. Ahmanova 2 - Ахманова О . Фонология , морфонология , морфология . - М. , 1966
7. Ahmanova , Beļenkaja - Akhmanova O. , Belenkaya V. The Morphology of the English Verb . Tense , aspect and taxis . - М., 1975
8. Avdejevs - Авдеев В. Видовременные формы современного английского языка . - Пенза , 1961
9. Avojans - Авоян Р . Значение в языке . Философский анализ . - М. , 1985
10. Amirova - Амирова Т. Очерки по истории лингвистики . - М. , 1975

11. Аналитические конструкции в языках различных типов . - М . - Л . , 1965
12. Arutjunova - Арутюнова Н . Предложение и его смысл . - М . , 1976
13. Balli - Балли Ш . Общая лингвистика и вопросы французского языка . - М . , 1955
14. Barts - Barts R . “ Rakstīt “ - nepārejošs darbības vārds ? - Grām . : Uz kuriem , literatūras teorija ? R . , 1995 , 181 - 190
15. Beitiņa - Beitiņa M . Par sastata teikuma locekļiem . - Grām . : Valodas sintaktiskās struktūras problēmas . R . , 1966 , 16 - 18
16. Benvenists 1 - Бенвенист Э . Общая лингвистика . - М . , 1974
17. Benvenists 2 - Бенвенист Э . Уровни лингвистического анализа . - В кн . : Новое в лингвистике . М . , 1965 , 434 - 446
18. Berezins - Березин Ф . История лингвистических учений . - М . , 1984
19. Bērziņa - Bērziņa V . Latviešu valodas gramatika . - R . , 1942
20. Bērziņš - Bērziņš L . Ievads latviešu tautas dzejā . I . d . Metrika un stilistika . - R . , 1940
21. Bērziņš , Gaide , Grabis - Bērziņš L . , Gaide M . , Grabis R . Vārds un teikums . Sistemātisks gramatikas un

- pareizrakstības kurss pamatskolas III , IV , V un VI klasei . - R. , 1938
22. Bīlensteins 1 - Bielenstein A. Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen.2. - Berlin,1864
23. Bīlensteins 2 - Bielenstein A. Lettische Grammatik. - Mitau,1863
24. Blese - Blese E. Latviešu valodas propaideutiskais kurss. - R.,1933
25. Blohs - Blokh M. A Course in Theoretical English Grammar. - M.,1994
26. Blumfīlds - Блумфилд Л. Язык . - М. , 1968
27. Bončeva - Deredžana - Бончева - Дереджан К. Семантика и темпоралната система в български и литовски език . Канд . дисс . - София , 1985
28. Bondarko 1 - Бондарко А . Вид и время русского глагола . - М . , 1971
29. Bondarko 2 - Бондарко А . Грамматическая категория и контекст . - Л . , 1971
30. Bondarko 3 - Бондарко А . Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии . - Л . , 1983
31. Bondarko 4 - Бондарко А . Теория морфологических категорий . - Л . , 1976
32. Bondarko , Bulaņins - Бондарко А . , Буланин Л . Русский глагол . - Л . , 1967

33. Brants - Brandt P. A. Morphologies of Meaning . - Aarhus , 1995
34. Budagovs - Будагов Р . Язык - реальность - язык . - М . , 1983
35. Ceplīte, Ceplītis - Ceplīte B., Ceplītis L. Latviešu valodas praktiskā gramatika. - R., 1991
36. Čeifs - Чейф У . Значение и структура языка . - М . , 1975
37. Čerfasa , Fomina , Zicāns - Čerfasa L. , Fomina T. , Zicāns P. Latīņu valoda . - R. , 1974
38. DLKG - Dabartines lietuvių kalbos gramatika. - Vilnius, 1994
39. Doļiņina - Долинина И . Типология выражения видо - временных категорий . - Нальчик , 1964
40. Dreselis - Dressel G. Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache . - R. , 1685
41. Dudņikovs - Дудников А . Современный русский язык . - М . , 1990
42. Endzelīns 1 - Endzelin J. Lettische Grammatik . - R. , 1922
43. Endzelīns 2 - Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika . - R., 1951
44. Endzelīns 3 - Endelīns J. Lekcijas par baltu valodu salīdzināmo gramatiku . - R. , 1927
45. Endzelīns , Mīlenbahs 1 - Endzelīns J., Mīlenbahs K. Latviešu gramatika. - R., 1907

46. Endzelīns , Mīlenbahs 2 - Endzelīns J., Mīlenbahs K. Latviešu valodas mācība. - R.,1907
47. Engels - Engel U. Deutsche Grammatik . - Heidelberg , 1991
48. Fennels 1 - Fennell T. G. Seventeenth Century Latvian Grammatical Fragments . - Melbourne , 1982
49. Fennels 2 - Fennell T. G. The First Latvian Grammar : J. G. Rehehusen ` s “ Manuductio ad linguam lettonicam ... “ - Melbourne , 1982
50. Fennels , Gelsens - Fennell T. G. , Gelsen H. A Grammar of Modern Latvian . - Mouton Publishers , 1980
51. Философия , логика , язык . - М . , 1987
52. Fodors , Bevers , Garets - Fodor J. A. , Bever T. G. , Garrett M. F. The Psychology of Language . - Mc Graw - Hill Book company , 1974
53. Fortunatovs - Фортунатов Ф . Избранные труды . Т. 1 . - М . , 1956
54. Freimane 1 - Freimane I . Valodas kultūra teorētiskā skatījumā . - R . , 1993
55. Freimane 2 - Freimane I . Vienkāršs teikums un tā paplašināšana . R . , 1985
56. Gailums , Vilāns - Gailums K. , Vilāns O. Latviešu valodas gramatika VIII - XI klasei . I d. - R . , 1961
57. Gaks - Гак В . Теоретическая грамматика французского языка . Морфология . - М . , 1979

58. Gāters - Gāters A . Lettische Syntax Die Dainas . - Frankfurt am Main , 1993
59. Ginsburga - Ginsburga G. Angļu un latviešu valodas perfektivo laiku analīze , savsarpēji salīdzinot . - Grām . : Rīgas Pedagoģiskais institūts . Raksti . V. sēj. , R. , 1957 , 431 - 449
60. Glīsons - Глисон Г . Введение в дескриптивную лингвистику . - М . , 1959
61. Glovinska - Гловинская М . Семантика , прагматика и стилистика видо - временных форм . - В кн . : Грамматические исследования . Функционально - стилистический аспект . М . , 1989 , 74 - 143
62. Grabis - Grabis R. Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām . - Grām . : LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti . V. R. , 1955 , 205 - 266
63. Grabis , Niedra , Zirne - Grabis R. , Niedra V. , Zirne E. Latviešu valodas mācība 5. - 8. klasei . - R. , 1971
64. Грамматика литовского языка . - Вильнюс , 1985
65. Grīsele - Grīsele R. 17. gadsimta gramatikas kā latviešu valodas vēstures avots . - LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti . VII. R. , 1958 , 245 - 255
66. Gurevičs - Гуревич А . Категории средневековой культуры . - М . , 1984
67. Ģiezens - Ģiezens A. Latviešu gramatika . Sistematisks kurss vidusskolām . I. d. Fonētika un morfoloģija - R. , 1925

68. Hamburgere - Hamburger K. Die Logik der Dichtung . - Stuttgart, 1957
69. Humbolts - Humbolts V. Izlase . - R. , 1985
70. Иванова И . Вид и время в современном английском языке . - Л. , 1961
71. Исследования по прошедшим временам глагола в английском языке . Под ред . Н . Ф . Иртеньевой . - М. , 1960
72. Jakobsons - Якобсон Р . Избранные работы . - М. , 1985
73. Языки мира . Проблемы языковой вариативности . - М. , 1990
74. Jespersens 1 - Есперсен О . Философия грамматики . - М. , 1958
75. Jespersens 2 - Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles . Syntax . Second Volume . - Heidelberg , 1927
76. Kantino - Кантино Ж . Сигнификативные оппозиции . - В кн . : Принципы типологического анализа языков различного типа . М. , 1972
77. Karma - Karma T. Locīšanas paraugi . - Grām . : Lībiešu tautas dziesmas . R. , 1980 , 35 - 36
78. Kasevičs - Касевич В . Семантика . Синтаксис . Морфология . - М. , 1988
79. Kerms - Curme G. O. English Grammar . - New York , 1966

80. Kļaviņa 1 - Клявиня С . Сопоставление статистических характеристик морфологических категорий в функциональных стилях латышского языка . - Grām . : Valodas sistēma . R. , 1976 , 46 - 80
81. Kļaviņa 2 - Kļaviņa S. Statistika valodniecībā . - R., 1980
82. Kolšanskis - Колшанский Г . Коммуникативная функция и структура языка . - М . , 1984
83. Košmiders - Кошмидер Э . Очерк науки о видах польского глагола . Опыт синтеза . - В кн . : Вопросы глагольного вида . М . , 1962 , 105 - 167
84. Korders - Corder S . P. Introducing Applied Linguistics . - Penguin Books , 1973
85. Краткий справочник по современному русскому языку . - М . , 1991
86. Kufners - Kufner H. L. The Grammatical structures of English and German . - Chicago , 1963
87. Kurilovičs - Курилович Е . Очерки по лингвистике . - М . , 1962
88. Kurtenē - Куртенэ Б . де . Избранные труды по общему языкознанию . Т. 2 . - М . , 1963
89. Laionss - Лайонз Дж . Введение в теоретическую лингвистику . - М . , 1978
90. Langendēns - Langendoen D. T. Essentials of English Grammar . - Holt , Rinehart and Winston Inc . , 1970
91. Latviešu valoda 9. - 11 . klasei . - R., 1972
92. Latviešu valoda vidusskolām . - R., 1988

93. Latviešu valodas gramatika VIII - XI klasei . I d. - R. , 1953
94. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca - Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. - R.,1964
95. Laua - Laua A. Latviešu leksikoloģija . - R.,1981
96. Leška - Лешка О . К вопросу об отношении между морфологией и синтаксисом . - В кн . : Языкознание в Чехословакии . М . , 1978 , 80 - 83
97. Lokmane - Lokmane I. Darbības vārdu veids un laiks . LVU diplomdarbs . - R. , 1987
98. Lokmane - Lokmane I. Veida un laika nozīmju mijiedarbe latviešu valodas darbības vārdu sistēmā . - Valodas aktualitātes 1990 . R. , 1991 , 195 - 203
99. Lomtjevs - Ломтев Т . Предложение и его грамматические категории . - М . , 1972
100. Martinovs - Мартынов В . Категории языка . - М . , 1982
101. Matiasens - Mathiassen T. Tense , Mood and Aspect in Lithuanian and Latvian . - Oslo , 1996
102. Mekons - Mekons F. Latviskas valodas katķisme priekš tautas skolām . - Jelgava , 1874
103. Meščaņinovs - Мещанинов И . Члены предложения и части речи . - Л . , 1978
104. Meščaņinovs - Мещанинов И . Глагол . - Л . , 1982
105. Mikelini - Микелини Г . Р . Морфологические категории времени , вида и модальности и их

- функционирование в балтийских языках . Докт .
дисс . - Вильнюс , 1988
106. Mistriks - Мистрик И . Динамика лексического и
грамматического компонентов слова . - В кн . :
Языкознание в Чехословакии . М . , 1978 , 84 - 87
107. Mīlenbahs - Mīlenbahs K. Teikums . - R. , 1898
108. Moskaļska - Москальская О . Грамматика
текста . - М . , 1981
109. Musteikis - Мустейкис К . Сопоставительная
морфология русского и литовского языков . -
Вильнюс , 1972
110. MLLVG - Mūsdienu latviešu literārās valodas
gramatika.I. - R.,1959
111. Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685 . gada
latviski - vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku . Pēc
manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par
Langija dzīvi , rakstību un valodu papildinājis E. Blese . -
R. , 1936
112. ^{Совакс -} Повак Л . Основная единица грамматической
системы и типология языка . - В кн . : Пражский
лингвистический кружок . М . , 1967 , 210 - 225
113. Ozols 1 - Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda . -
R. , 1961
114. Ozols 2 - Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda . -
R. , 1965

115. ODEG - The Oxford Dictionary of English Grammar . - Oxford , 1994
116. Paegle - Paegle Dz . Latviešu valoda 7 . klasei . - R . , 1994
117. Palmer - Palmer F. Grammar. - Penguin Books, 1978
118. Palmer - Palmer F. Semantics . A new outline . - M . , 1982
119. Paulauskiene 1 - Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos . - Vilnius, 1979
120. Paulauskiene 2 - Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. - Vilnius, 1994
121. Paulauskiene 3 - Паулаускене А . - С . Грамматические категории глагола в литовском языке . Докт . дисс . - Вильнюс , 1979
122. Paulauskiene 4 - Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža. - Kaunas, 1983
123. Paulauskiene , Tarvydaite - Paulauskienė A., Tarvydaitė D. Gramatikos normos ir dabartinė vartosena. - Kaunas, 1986
124. Pauliņš , Rozenbergs , Vilāns - Pauliņš O. , Rozenbergs J. , Vilāns O. Latviešu valodas mācības pamatkurss . - R. , 1978
125. Peškovskis - Пешковский А . Избранные труды . - М . . 1959

126. Perelmuters - Перельмутер И .
Общеиндоевропейский и греческий глагол . -
Л . , 1977
127. Plāķis - Plāķis J. Leišu valodas rokas grāmata. -
R. , 1926
128. Potebņa - Потенбня А . Из записок по русской
грамматике . Т . 1 - 2 . - М . , 1958
129. Preislers - Preisler B . A Handbook of English
Grammar on Functional Principles . - Aarhus , 1992
130. Ramāns - Ramāns V. Latviešu valodas mācība
vidusskolām un pašmācībai . I . Skaņu un vārdu mācība . -
R. , 1932
131. Rāta - Rāta A. Īss sengrieķu valodas kurss . -
R. , 1983
132. Rēhehūzens - Rehehusen J. G. Manuctio ad Linguam
Lettonicam facilis & certa , monstrata . - R. , 1644 [Jauns
iespiedums : Magazin , 1901 , XX , 2]
133. Reihēnbahs - Рейхенбах Г . Направление
времени . - М . , 1962
134. Rozenbergs 1 - Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā
stilistika . I. - R. , 1976
135. Rozenbergs 2 - Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā
stilistika . 2. - R. , 1983
136. Rozentāls , Teļenkova - Розенталь Д . , Теленкова
М . Словарь - справочник лингвистических
терминов . - М . , 1976

137. Русская грамматика . Т . 1 . - М . , 1980
138. Семантические типы предикатов . - М . , 1982
139. Semjonova - Семенова М . К вопросу о формах прошедших времен глагола в латышском языке / сравнительно с русским / . Автореф . канд . дисс . - Рига , 1954
140. Semjonova - Семенова М . Сопоставительная грамматика русского и латышского языков . - Рига , 1966
141. Sepīrs - Sapir E. Language . - In book : Bornstein D. D. Readings in the theory of Grammar . Cambridge , Massachusets , 1976 , 122 - 136
142. Sepīrs - Сепир Э . Избранные труды по языкознанию и культурологии . - М . , 1993
143. Sepīrs - Сепир Э . Язык . - М . - Л . , 1934
144. Skalička 1 - Скаличка В . Ассиметрический дуализм языковых единиц . - В кн . : Пражский лингвистический кружок . М . , 1967 ,
145. Skalička 2 - Скаличка В . Отношение между морфологией и синтаксисом . - В кн . : Языкознание в Чехословакии . М . , 1978 , 69 - 79
146. Sližiene - Sližienė N. Sudurtinės veiksmažodžio formos lietuvių literatūrinėje kalboje. Канд . дисс . - Vilnius, 1964
147. Sļusareva - Слюсарева Н . Проблемы функциональной морфологии современного английского языка . - М . , 1986

148. SRJ - Современный русский язык . Под ред .
В . А . Белошапковой . - М . , 1989
149. Sosīrs - Соссюр Ф . де . - Труды по
языкознанию . - М . , 1977
150. Spalviņš - Spalviņš H. Palīgs valodas = mācībā un
domu = rakstos tautas = skolām apgādats . - R. un
Tērbatā , 1882
151. Staltmane 1 - Staltmane V. Divu verbu veidu
(perfektivo un imperfektivo) korelācijas iespējas
mūsdienu latviešu valodā . - LPSR ZA Valodas un
literaturas instituta raksti . VII . R. , 1959 , 607 - 631
152. Staltmane 2 - Staltmane V. Verbu veidi mūsdienu
latviešu literārajā valodā . - LPSR ZA Valodas un
literaturas instituta raksti . VII . R. , 1958 , 5 - 47
153. Stebliņš - Kamenskis - Стеблин - Каменский М .
Миф . - Л . , 1976
154. Stenders - Stender G. F. Lettische Grammatik . -
Mitau , 1783
155. Stepanovs 1 - Степанов Ю . Имена . Предикаты .
Предложения . - М . , 1981
156. Stepanovs 2 - Степанов Ю . Методы и принципы
современной лингвистике . - М . , 1975
157. Stepanovs 3 - Степанов Ю . Основы общего
языкознания . - М . , 1975

158. Stepanova , Helbiga - Степанова М . , Хельбиг Г .
Части речи и проблема валентности в
современном немецком языке . - М . , 1978
159. Stērste 1 - Stērste A. Latviešu valodas mācība ,
sistematisks kurss . I d. Etimoloģija . - R. un Tērbatā , 1879
160. Stērste 2 - Stērste A. Latviešu valodas mācība ,
sistematisks kurss . II d. Sintaksa un ortografija . - R.,
1880
161. Sūna , Oļševskis - Sūna U. , Oļševskis G. Ievads
filozofijā . - R. , 1993
162. Šendelsa - Шендельс Е . Многозначность и
синонимия в грамматике . - М . , 1970
163. Šmālštīgs - Шмальштиг В . Морфология глагола . -
В кн . : Новое в зарубежной лингвистике . М . ,
1988 , 262 - 330
164. Šmits - Schmidt P. Wesen und Function der
Semantischen Kategorie “ Temporalität “ . - Im Buch :
Temporalität und Tempus , Wiesbaden , 1995 , 27 - 69
165. Tauriņš - Tauriņš G. Latviešu valodas gramatika priekš
skolām un pašmācības . - Jelgavā , 1877
166. TFG - Теория функциональной грамматики . Под
ред . А . В . Бондарко . - Л . , 1987
167. Trasuns - Trasuns F. Latvišu Valodas Gramatika del
latgališim . - R., 1921
168. Tronskis - Тронский И . Общеиндоевропейское
языковое состояние . - Л . , 1967

169. Trubeckojs - Трубецкой Р. Основы фонологии . - М. , 1960
170. Vorfs - Уорф Б. Грамматические категории . - В кн . : Принципы типологического анализа языков различного типа . М. , 1972 , 45 - 60
171. Vandriess - Вандриес Ж. Язык . - М. , 1937
172. Veidemane - Veidemane R. Izteikt neizsakāmo. R.,1977
173. Vinogradovs - Виноградов В. Русский язык . - М. , 1986